

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА СЕРЕДИНИ XVII СТ.:
ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ**

Збірник матеріалів
науково-практичної конференції

2009

УДК 94(477)"16"(063)
ББК 63.3(4Укр)4 Я431
У 45

Рецензенти:

- Копилов С.А.**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
всесвітньої історії, декан історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка;
- Федьков О.М.**, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри
історії України Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка;

Редакційна колегія

- Степанков В.С.**, доктор історичних наук, професор (науковий редактор);
Задорожнюк А.Б., кандидат історичних наук, старший викладач
(відповідальний редактор);
Дубінський В.А., старший викладач (відповідальний секретар).

У 45   **Українська держава середини XVII ст.: проблеми становлення та розвитку.** Збірник матеріалів науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2009. – 64 с.

УДК 94(477)"16"(063)
ББК 63.3(4Укр)4 Я431

Збірник містить доповіді: повідомлення учасників науково-практичної конференції, яка відбулася на історичному факультеті в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка 16 жовтня 2009 р.

Розрахований на науковців, пошукачів, студентів, освітян, і всіх, хто цікавиться історією українського державотворення

К-ПНУ ім.І.Огієнка, 2009

**Формування української державної ідеї
(1648 – перша половина 1649 рр.)**

Упродовж першої половини XVII ст. окреслилися контури мети національно-визвольних змагань українців – вільного, без національно-релігійного гноблення, розвитку. Її реалізація вбачалася тогочасною українською елітою не у виході зі складу Речі Посполитої й утворенні самостійної держави, а в урівнянні українського народу у правах з польським і литовським. Ця поміркованість зумовлювалася неспроможністю традиційної родовитої знаті сформулювати й висунути «політичну програму для руського національного існування»¹. Потрібні були поява нової еліти й час для вироблення нею підвалин української державної ідеї, що й відбувалося у цей час. І в цьому процесі провідну роль відіграло козацтво, котре перебирало на себе історичну функцію політичного промотора творення національної держави. І на 1648 р. зароджується державна ідея у формі козацького сепаратизму регіону, в якому зародилися й функціонували інституції Війська Запорозького.

Важливим етапом у її розвитку стали події першої половини 1648 р., коли спалахнула Національна революція. Уже під час переговорів у Січі з посольством великого коронного гетьмана Миколая Потоцького (березень) козацька рада сформулювала наступні вимоги: виведення польського війська «з України» (теренів центральної і південної частини Київського і південно-східної частини Брацлавського воєводства); скасування у ній управління Речі Посполитої, щоб «вони (себто козаки – В.С.) вільно могли жити за своїми давніми правами»; звільнення у козацьких полках з посад призначених полковників і старшин поляків й аби у них старшами були особи «їхнього народу»; дозволити вчиняти морські виправи і вступати у відносини з володарями інших держав². Отже, йшлося не тільки про ліквідацію «Ординації»

1638 р., але й виокремлення козацького регіону в автономне державне утворення в складі Польщі.

Наступний крок у розвитку політичної програми було зроблено після перемог українського війська біля Жовтих Вод і під Корсунем у травні. Через перекопського бєя Тугай-бєя Б. Хмельницький передав полоненому М. Потоцькому вимоги Війська Запорозького з проханням переслати їх до Варшави. Вони передбачали:

- поновлення Війську Запорозькому «давніх вольностей»;
- підпорядкування Війська Запорозького виключно владі короля;
- ліквідацію на теренах козацької України польських органів влади й існуючого адміністративно-територіального устрою;
- перетворення козацької України в удільну, з визначеними кордонами, державу, очолювану гетьманом.

Ознайомившись з ними, великий коронний гетьман заявив, що Польща ніколи не погодиться на такі великі поступки, тому відмовився їх надсилати королю³.

Так, вперше у суспільно-політичній думці України XVI – першої половини XVII ст. висловлюється ідея утворення на частині її території держави. Через брак джерел не можна з'ясувати чи вона мала перебувати у складі Польщі, чи стати складовою Речі Посполитої. Припускаю, що все-таки мав місце перший варіант. Так чи інакше реалізація цих планів передбачала неминуче реформування державного устрою Речі Посполитої, яке, на переконання Б. Хмельницького та його соратників, мав здійснити король Владислав IV. Останній уявлявся їм справедливим володарем – противником князів і магнатства, борцем із свавіллям панів, шляхти й урядників, захисником прав і свобод Війська Запорозького й руського (українського) народу.

Поширення чуток про наміри Б. Хмельницького утворити козацьку державу породило серед магнатів і шляхти боязнь відновлення Руської держави (князівства) зі столицею у Києві

та проголошення гетьмана її володарем (князем)⁴. Вони вбачали у ній реальну загрозу існуванню Речі Посполитої. Під час роботи конвокаційного сейму у липні канцлери Польщі й Литви звертали увагу його учасників на недопустимість порушення територіальної цілісності Речі Посполитої й закликали пам'ятати приклади Нідерландів та Неаполітанського повстання 1647 р. Тому створена ним комісія для переговорів з Військом Запорозьким одержала суворий наказ не погоджуватися на утворення «особливого уділу з володінь Речі Посполитої»⁵.

Смерть Владислава IV стала відчутним ударом по планах гетьмана й козацьких старшин домогтися монаршої милості у справі легітимачії державного утворення на теренах козацької України. Водночас козацьке повстання інтенсивно переростало у революцію. Вбачаючи у Б. Хмельницькому руського «Мойсея» й «визволителя Вітчизни», сотні тисяч повсталих українців у всіх регіонах України взялися за зброю. Вони прагнули знищити польське панування, релігійне й соціальне гноблення, здобути незалежність від Речі Посполитої. Про це промовляють свідчення щонайменше півтора-двох сотень джерел. Наведу лише кілька прикладів. Так, захоплені до полону під стінами Кам'янця-Подільського опришки зізналися, що «добровільно, відчуваючи огиду до рабства, не в силі стерпіти польського панування, підняли зброю проти невгамовних гнобителів»⁶. Один із полонених козаків не без зловтіхи сказав кам'янецькому старості Петру Потоцькому: «вже держава від вас, ляхів, перейшла до нас – козаків...»⁷. Потрапивши до ворожих рук, повстанці й козаки заявляли про свої наміри відібрати замки до Володимира, «дійти до Вісли», «загнати поляків за Віслу», «домогтися відокремлення Русі від Корони» тощо⁸. Автор поеми «Сатир Підгірський» та Б. Зиморович відзначали, що повстанці, знищуючи «ляхів», хотіли звільнити від них «Руську землю»⁹. У «Римованій хроніці» зверталася увага на таке гасло повсталих русинів: «Бий, забий, винищуй лядську кров, нехай в Руських краях дощенту зникне і пам'ять про неї; щоб її духу русинський ніс і не чув»¹⁰.

Упродовж серпня-вересня у свідомості молодії української еліти почали виразно окреслюватися контури ідеї виокремлення у складі Речі Посполитої її третього суб'єкта – Руської (Української) держави, витвореної на теренах щонайменше Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств, яка б мала статус подібний до Великого князівства Литовського. Не випадково в оточенні гетьмана точилися розмови про утворення Руського князівства¹¹ (ось де і слід шукати витoki Гадяча 1658 р.). Домогтися цього молода еліта намагалася шляхом зведення на трон короля, котрий став би «руським королем» і був би не католиком. У зв'язку з чим покладала надії на кандидатури московського царя чи трансільванського князя. Коли ж їй стало очевидним, що ті не поспішають оволодіти польським тронem, вирішила підтримати у боротьбі за корону брата Владислава IV Яна Казимира¹².

Західний похід української армії після перемоги під Пилявцями (23 вересня) не передбачав досягнення державної самостійності України в її тогочасних етнічних межах. Складається враження, що він мав слугувати потужною військовою демонстрацією, аби домогтися обрання на польський трон кандидатури, спроможної реформувати Річ Посполиту з двоєдиної у триєдину федерацію. Як згодом красномовно визнав сенатор Габріель Красінський, «Хмельницькому випало обирати короля»¹³. У середині листопада гетьман звернувся з листом до Яна Казимира, кандидатуру котрого публічно підтримав, висловлюючи побажання бачити його «самодержавцем, як і інші королі». Припускаємо, що раніше претендент на корону пообіцяв йому визнати державний статус (як автономії) визволених українських земель¹⁴. Власне ця віра зіграла з гетьманом та більшістю старшин злий жарт, що обернувся великою трагедією для справи визволення України. Йдеться про укладення 21 листопада перемир'я з Річчю Посполитою, що передбачало відведення українського війська із західних рубежів на терени козацького регіону. Проти цього

помилкового кроку виступали полковники Максим Кривоніс та Петро Головацький, котрі наполягали на тому, аби «з цих країв не вступалися, а цю війну закінчували не трактатами, а щастям, яке їх супроводжує»¹⁵. Основну причину цього фатального прорахунку вбачаю у відсутності в більшості молодого еліти програми окремішнього від Речі Посполитої державного життя українського народу, продовженні її перебування у полоні ягеллонської концепції єдності Речі Посполитої.

Правда, повертаючись назад, Богдан Великий частково виправив безнадійну ситуацію, наказавши сформованим органам влади на теренах, розташований східніше від умовної лінії – верхів'я р. Горинь – м. Кам'янець-Подільський, – виконувати лише його розпорядження й залишаючи у найважливіших містах залоги. Водночас він переживає складний процес переосмислення засадничих принципів власного бачення майбутнього створюваної держави, характеру її відносин з Річчю Посполитою, місця в системі міжнародних відносин. За свідченням російського гінця до Варшави Григорія Кунакова, 19 січня 1649 р. він довідався від міщан Смоленська, що Б. Хмельницький і старшини готові замиритися з Яном Казимиром на таких умовах: аби «церкви благочестиві християнської віри в Києві і у всій Білій Русі (у даному випадку під цим терміном розумілися українські землі – В.С.) всі від унії вчинив вільними, і костелів би й унії в Києві і у всій Білій Русі зовсім не було. І передав би Київської і Білої Русі правління на їх гетьманську волю, а сам би король до Києва і до всіх білоруських міст ні в суд і ні в що не вступався. І на тому б король і пани рада присягнули і записю укріпили ...»¹⁶.

Важливе значення для розвитку політичної свідомості гетьмана й окремих старшин мали бесіди з єрусалимським патріархом Паїсієм. Вважаю слушним припущення С. Плохія, що патріарх провів обряд посвячення («вінчання») Б. Хмельницького на гетьманство, узаконюючи таким чином його владу, як владу надану Богом. Відомо, що в європейській практиці політичного життя посвячення правителя було одним з найважливіших елементів концепції його божественних прав і

відповідало ідеї сакральної сутності королівської влади. Він же надав релігійну легітимність повстанню (благословив Б. Хмельницького на продовження війни з Річчю Посполитою) й легітимізував владу гетьмана «над усією територією, що контролювалася козацтвом»¹⁷. Провівши у лютому 1649 р. переговори з Б. Хмельницьким, польські комісари помітили істотні зміни, що сталися в його поведінці. «Ми застали Хмельницького, – повідомляли вони королю, – який так значно перемигнувся і через дії іноземних (правителів), і через самого себе, що йому вже не про козацтво (йдеться), тільки про володаря і князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито»¹⁸.

Джерела фіксують перші відомості про наміри гетьмана й старшин добиватися незалежності України від Речі Посполитої. Наприклад, відправлений на початку 1649 р. до Москви посол Силуян Мужилівський у розмовах з російськими сановниками акцентував їхню увагу на тому, що визволена від поляків територія «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська» і вони у «цих місцях живуть собою вільно». Наголосив на намірах Війська Запорозького продовжувати боротьбу за визволення решти українських земель: «Козаки будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелими своїми поляками боротися всією силою, щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих місць не було діла»¹⁹.

Ці ідеї знайшли розвиток у переговорах Б. Хмельницького з польським посольством А. Кисіля, що відбувалися у Переяславі 20-25 лютого. Зокрема, він сформулював мету боротьби – визволення усіх українських земель з-під польського гніту. Тому неодноразово повторював свій намір «відірвати від ляхів усю Русь і Україну», звільнити «з лядської неволі народ весь руський» (в іншій копії цього джерела записано трохи інакше: «виб'ю з лядської неволі народ всієї Русі») ²⁰. Вони мали скласти очолювану ним утворену державу,

яку називав князівством Руським, а не Військом Запорозьким. При чому, окреслюючи терени її Західного регіону, Б. Хмельницький називав Львів, Галич і Холм, які у різні часи були столицями Галицько-Волинського князівства й королівства: «Досить нам на Україні і Подолу, і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіти, мовчіте ляхи»²¹. Показово: ведучи мову про Руське князівство, він не включав до нього білоруських земель.

Отже, вперше в історії українсько-польських відносин XV – першої половини XVII ст. польській стороні офіційно було оголошено про наміри створити Руське (Українське) князівство й вийти зі складу Польської Корони. Так було перекреслено «стару ягелонську ідею співіснування трьох народів – польського, литовського й руського (українського та білоруського) в єдиній Речі Посполитій»²². М. Грушевський мав усі підстави стверджувати, що в ході переяславських переговорів Б. Хмельницький «Метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях» і «політика його цілком ясно орієнтується на незалежну Україну». Аналіз виявлених дослідниками джерел підтверджує слушність зробленого ним висновку, що «козацько-шляхетська програма-мінімум скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К^о до неї більше не поверталися – хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р вже не сходила з столу Хмельницького...»²³.

Висловлені у Переяславі засади державної ідеї гетьман уточнив, доповнив і збагатив новим змістом під час переговорів з російським посольством Г. Унковського. По-перше, обґрунтував важливе положення про незалежність існуючої Української держави від Речі Посполитої: «А нині у Польщі і в Литві обрали на королівство Яна Казимира, брата Владислава короля, і коронували і присягали Польща і Литва, а король їм присягав, а нас Бог від них визволив – короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це

не писали і не присилали, і ми волею Божою тим від них стали вільними»²⁴. По-друге, розглядав утворену державу спадкоємницею Київської Русі, засвідчуючи у такий спосіб тяглість державного життя русинів (українців). На його переконання, мир між козацькою Україною й Річчю Посполитою міг настати за умови визнання останньою незалежності молодої держави. «І вони б мир з нами вчинили на тому, – говорив Б. Хмельницький співрозмовнику, – що їм, ляхам і Литві до нас, Запорозького Війська і до Білої Русі (у розумінні України – В.С.), справи не має. І уступили б мені і Війську Запорозькому всю Білу Русь по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі, а ми у підданстві і в неволі бути у них не хочемо»²⁵. Саме тому, вирушаючи на початку червня у похід проти польської армії, що вторгнулася у межі держави, засвідчував наміри добиватися створення незалежного «Руського князівства», територія якого б простягалася від Перемишля на заході до кордону з Московією на сході.²⁶

Отже, упродовж грудня 1648 – першої половини 1649 рр. Богдан Великий вперше в українській суспільно-політичній думці сформулював, зрозуміло, в основних рисах українську державну ідею. Її наріжними положеннями були:

- право українського народу на витворення власної держави;
- входження до складу держави усіх етноукраїнських земель, себто її соборність;
- незалежність держави;
- витворена держава – спадкоємниця Київської Русі.

Вона стала величезним надбанням політичної культури української нації, невмирущим символом її волелюбності, мужності, гідності і честі, бойовим знаменом для майбутніх поколінь борців за свободу Вітчизни. Досліджуючи погляди І. Мазепи, М. Грушевський дійшов висновку, що гетьман і його соратники «вважали себе зовсім щиро нічим іншим, як тільки

продовжателями Богдановими, виконавцями історичного заповіту великого гетьмана-визволителя України і народу українського»²⁷.

Примітки

¹ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації //Укр.іст.жур. – 1995. – № 4. – С. 68.

² Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ) (Краків). ВР. – Спр. № 143. – Арк. 685; Бібліотека національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – № 6691; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – М., 1953. – Т. II. – С. 18; Ковальський Н.П., Мыщык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С. 48.

³ Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). – Ф. 553. – Від. II. – Кн. № 14. – Арк. 116; БМЧ.ВР. – Спр. № 142. – Арк. 165-166, 169, 203; БН. ВМФ. – № 6713; Спр. № 143. – Арк. 744, 752-753.

⁴ БМЧ. ВР. – Спр. № 142. – Арк. 203; ВУР. – Т. II. – С. 28; Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С. 44; Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 109.

⁵ ДОВ. – С. 90, 96; Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647-1656. – Warszawa, 1980. – Т. 3. – S. 41.

⁶ БМЧ. ВР. – Спр. № 142. – Арк. 680.

⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/11. – Арк. 88.

⁸ БМЧ. ВР. – Спр. № 142. – Арк. 543, 545; Спр. № 143. – Арк. 27; Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр. № 1062. – Арк. 276 зв.; Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С. 12.

⁹ Франко І. Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах //Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1898. – Т. XXIII-XXIV. – С. 18, 20.

¹⁰ Мищик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво (Збірник статей). – К., 1998. – С. 308.

¹¹ Центральний державний історичний архів України (Київ). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. № 67. – Арк. 1; ВУР. – Т. II. – С. 130.

¹² Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 55-56; Kubala L. Jerzy Ossolinski. – Lwów, 1924. – Т. II. – S. 240.

---

¹³ Krasinsky G. *Taniec Rzeczypospolitej Polskiej*. Орч. М. Korolko. – Warszawa, 1996. – S. 165.

¹⁴ ВУР. – Т. II. – С. 130; Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 81.

¹⁵ АГАД. – Ф. 553. – Від. VI. – Спр. № 36. – Арк. 45; ЛНБ. ВР. – Ф. 4. – Спр. Баворовських № 1321/11. – Арк. 183-185.

¹⁶ Заборовский Л.Б. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80 гг. XVII в. Документы. Исследования: Источники времени гетманства Б.М. Хмельницкого. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 28.

¹⁷ Плохий С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Medievalia ukrainica: Ментальність та історія ідей*. – К., 1995. – Т. III. – С. 97-107; Его же Между Киевом Чигирином: украинское казачество в поисках столицы и идентичности // *Украина и соседние государства в XVIII веке. Материалы международной конференции*. – СПб., 2004. – С. 131.

¹⁸ Мицик Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // *Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана)*. Зб. наук. пр. – К., 1995. – С. 271.

¹⁹ Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – Вид. друге, випр. і доп. – С. 226.

²⁰ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 155/181. – Арк. 70; ВУР. – Т. II. – С. 117, 118.

²¹ ВУР. – т. II. – с. 118-119; Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // *Доба Богдана Хмельницького ...* – С. 29-30; Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. – Харків, 2003. – С. 114-120.

²² Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. – К., 2003. – С. 158

²³ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1493, 1494.

²⁴ ВУР. – Т. II. – С. 152.

²⁵ Там само. – С. 154.

²⁶ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/11. – Арк. 264; Спр. Оссолінських № 3882. – Арк. 58 зв.; Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в opinii повстанців // *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів*. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі. – Львів, Люблін, 1996. – С. 38.

²⁷ Грушевський М. На українські теми. «Мазепинство» і «Богданівство» // *Київська старовина*. – 1995. – № 6. – С. 4-5.

Козацькі господарства фермерського типу у Новій Січі

Господарства фермерського типу досягли найбільшого розвитку на козацьких землях Нової Січі (1734-1775 рр.). Саме тоді, вважає В. Голобуцький, Запорожжя було «краєм квітучої економіки, яка базувалася на нових господарчих засадах. Про швидкий економічний розвиток краю можна судити по тому багатству, яким володіла не тільки старшина, а й значна частина рядового козацтва»¹. У словах дослідника немає перебільшення. Запорожжя було не лише фортецею. Звідси викочувалася в «городову» Україну не лише руйнівна енергія. Тут відбувався інтенсивний процес власного державотворення, утверджувалося нове економічне мислення, формувалася унікальна хліборобська культура. Якщо на початковому етапі існування господарство Запорожжя мало переважно здобичницький характер, а землеробством займалося лише населення північних районів, то в другій половині XVII – на початку XVIII ст. зимівники перетворюються на багатогалузеві господарства, які успішно розвиваються в усіх регіонах краю. У 60-70-ті рр. землями для випасу худоби і рільництва були наділені поселенці укріплених містечок, збудованих у межиріччі Сіверського Дінця і Тору, а також у гирлі річки Самарки². Коли бракувало зручних і незайнятих місць, козаки засновували хутори за межами власної території. У листі від 3 жовтня 1754 р. гетьман К. Розумовський наказував кошовому отаманові потурбуватися «о сведении с турецких границ запорожских зимовников»³, позаяк надіслані ханом емісари вимагали зруйнувати побудовані на їх землях козацькі поселення. Згодом гетьман розпорядився в'яснити, «с какого времени и каким именно народом заселяются слободы за рекой Бугом». На що кошовий отаман відповів: у цьому районі мешкає більше тисячі українських козаків⁴.

На зайнятих землях хліборобством займалися не одні лише хutorяни, а й мешканці новозбудованих укріплених містечок. В.Пірко пов'язує поширення цієї галузі господарства з різким зростанням чисельності населення в регіоні⁵ і, гадаємо, має рацію. В 70-х рр. XVIII ст., населення Запорожжя нараховувало 100 тис. осіб⁶. Причому це число постійно збільшувалося, тому що запорожці, як і раніше, приймали до свого гурту всіх, хто шукав порятунку від феодального визиску, «людей всякого народу, всякої мови»⁷. А таких в Україні було багато. «Просимо прийняти нас під відомство війська Запорозького по життя наше жительствоувати, – писали до Коша селяни одного прикордонного з Запорожжям села, – а ми всілякі повинності і тягости по определенню Війська Запорозького відбувати зобов'язуємося»⁸.

Наведемо типовий приклад, як селяни потрапляли на Запорожжя. Навесні 1771 р. через нестерпні утиски свого пана, поміщика М. Мілорадовича, повстали селяни однієї його слободи. Вони пограбували поміщицьку садибу, забрали майно, коней, волів, увесь реманент і втекли на Січ⁹. Маючи худобу, всі необхідні знаряддя і віковий генетичний потяг до землеробської праці, тим паче вільної, селяни не випробували зайвий раз долю – взялися на новому місці за стару справу, яка була смислом усього їхнього життя. Про те, що частина селян тікала на Запорожжя не воювати, а господарювати, свідчать спроби окремих козаків уникнути військової служби і зайнятися виключно сільськогосподарським виробництвом. Так, зокрема, вчинили козаки, що мали хutorи на берегах рік Інгулець та Інгул. 7 лютого 1759 р. з Коша надійшов спеціальний наказ, в якому неслухняним запорожцям ставився ультиматум: негайно прибути у супроводі осаула Андрія Порохні на місце служби. «Ежели вы сей наш указ пренебрежете, – попереджував козаків чиновник, – то имеете быть казными непременно»¹⁰.

Заселення нових земель ставало дедалі організованішим. У цьому були зацікавлені не тільки селяни-втікачі, шукачі кращої долі, які хотіли якомога швидше офіційно отримати

землю, а й заможна старшина, для якої створення нових слобід і містечок несло пряму вигоду, оскільки зі збільшенням чисельності населення в паланках зростала і доходи козацької адміністрації. Тому влада всіляко заохочувала переїзд козаків та їх сімей з Лівобережжя та інших регіонів. У 1773 р. з м. Санжарівка в Нову Січ перебрався з сім'єю козак П. Христофорів, що займався торгівлею. Кіш наказав паланковій адміністрації дозволити прибульцеві записатися в козаки або посполиті за власним розсудом, аби земляки його, довідавшись про старшинську «ласку», наслідували його вчинку, переїжджали в Запорозжя «для жительствова и службы»¹¹. Варто зазначити, що в останні десятиріччя існування Січі такі переселення почастишали.

З широким упровадженням землеробства в Новій Січі швидко зростає кількість козацьких хуторів. За підрахунками старшини В. Чернявського, 1776 року їх було 4 тис. (на кожному 20 кв. км. припадав один хутір)¹². В. Голобуцький вважає, що Чернявський мав на увазі тільки добре упорядковані господарства – ті, які належали старшині і заможним козакам¹³. Цікаві дані щодо локалізації запорозьких хуторів можна почерпнути з топографічних карт земель Запорозької Січі. Згідно з картою Карасьова, датованою 1770 роком, в Інгульзькій паланці один хутір припадав у середньому на 33 кв. км.¹⁴ Карта р. Московки зафіксувала 10 хуторів, кожен з яких займав 110 га землі. На великих хутірських садибах (від 1000 до 1300 кв. м) знаходилося по три-чотири будівлі. Поки що, як зауважує О. Олійник, дослідники мають далеко не повні відомості про кількість хутірських господарств, їх улаштування, розміри, функціональні можливості¹⁵. Уточнити ці та інші дані можуть археологічні дослідження. Уже перші розкопки, проведені на правому березі степової річки Конки, підтверджують землеробську спрямованість господарської діяльності запорозького козацтва, компактність розташування хуторів на цій території (вони знаходились на відстані 6 км. один від одного)¹⁶.

Про те, що землеробству приділяли пильну увагу і гетьманська, і паланкова адміністрація, свідчать архівні документи. У червні 1765 р. жителі Китайгородської слободи звернулися до кошового отамана з проханням, щоб той дозволив їм зібрати «озимой и ярой хлеб» біля своїх хуторів, які тепер увійшли в межі «козацьких вольностей». Кіш дозволив їм хліб «знять и упрятать по настоящему тому самоудобному времени», а місцевій владі наказав сприяти хуторянам у їх праці, зробити так, «чтобы они не могли не упрятав в удобное время того хлеба, быть в обиде»¹⁷. Весною 1769 р. він надіслав паланковим полковникам «ордер», в якому говорилося що, незважаючи на військовий час, «по причине открывавшейся весны уже время приближается к паханию хлеба, по наспети которого надлежит всякому хлеба паhtarю к такому благородному делу и на пищу всякому человеку всегда потребному поступить, признавши бога в помощь со всяким старательством и попечением безленностью»¹⁸. Про активне заняття запорожців скотарством і хліборобством писав свого часу єпископ Феодосій, цей факт констатувала імператриця Катерина II у сумнозвісному маніфесті від 3 серпня 1775 р.

Розвитку землеробської галузі сприяли демократичні земельні відносини, що склалися на Запорожжі. Як уже зазначалося вище, всі землі тут вважалися загальновійськовою власністю. Одержавши від Коша дозвіл на право користування землею, хуторянин водночас набував права володіння нею. Про існування в слободах не тільки права землекористування, але також і права землеволодіння видно з практики розмежування земель. У 1774 р. з цього приводу виникла суперечка між жителями Самарської та Орельської паланок: Самарська старшина самочинно привласнила собі право на заселення суміжних з Орельською паланкою земель. Орельський полковник П. Яковлів, захищаючи інтереси козаків і посполитих своєї паланки, радив їм у безвихідній ситуації, коли претенденти на їхні землі явно братимуть гору, «спродавати»

цю землю, щоб мати хоч який-небудь прибуток. «Когда не продаете, так и так сходите», – повчав він своїх земляків¹⁹.

Подібні суперечки виникали не лише між паланками, але також і між окремими козаками і посполитими, з одного боку, та старшиною – з іншого. Того ж року жителька слободи Самарки Силиха, подала в Кіш скаргу на військового старшину Порохню, який силоміць відібрав у неї землю, зайняту ще її покійним чоловіком. Влада підтримала вдову і запропонувала Порохні вибрати собі іншу земельку ділянку. Однак він довго не погоджувався з цим рішенням, мотивуючи свою позицію тим, що землю він дістав «куплею» у покійного чоловіка Силихи і тому має повне право на її володіння²⁰. І нарешті останній, гадаємо, переконливий приклад «володільницьких» відносин, що будувалися на купівлі-продажу нерухомості, в тому числі й землі. На прохання військового писаря І. Глоби до самарської козацької громади обміняти належний йому будинок на частину курінного будинку з землею або продати останній, громада вирішила: «уступать всячески не можно, дабы между товариством одному перед другим опосля нарекания не было»²¹.

Проте не варто ідеалізувати земельні відносини в Запорозькій Січі. Їх недосконалість очевидна. Хоча землі тут номінально належали не окремим особам, а всьому війську, кращі перелоги, мисливські та рибальські угіддя у підсумку потрапили до рук багатой старшини. І в цьому немає нічого дивного. Історія не знає кращого способу матеріалізації влади в аграрному секторі, ніж такий. Хіба в європейських країнах при переході від феодалізму до капіталізму (причому під натиском революцій) не збереглася середня і велика земельна власність? Вчені вважають її наслідком так званої «обмеженості буржуазних революцій»²². З часом така власність одержала буржуазну юридичну форму і посіла своє місце в соціально-економічних процесах.

Що ж до земельної власності заможної запорозької старшини, то вона не мала чітко виражених феодальних ознак (у Новій Січі не існувало феодальних відносин,

позаекономічного примусу селян, несвободи безпосередніх виробників) і не встигла здобути буржуазної юридичної форми. Останнє було спричинене, на наш погляд, поступовою втратою українською державою автономії і підпорядкуванням її суспільного життя самодержавно-кріпосницьким традиціям метрополії. Запорозька старшина, на відміну від старшини Лівобережної України, довго не перетворювалася на замкнутий стан. За способом життєдіяльності вона багато в чому скидалася на заможне козацтво (брала особисту участь в організації та здійсненні виробничих процесів, послугоувалася працею найманих, а не залежних робітників). Якщо до цього додати, що і старшинські, і козацькі господарства були товарними, то не буде помилкою віднести їх до фермерського типу господарств. Напевне, саме з цих засад виходив М. Покровський, вважаючи козацьку земельну власність буржуазною за своєю суттю²³.

Основною господарською одиницею такого господарства був хутір (зимівник). В одних випадках він являв собою велике спеціалізоване господарство, де вирощували зернові або худобу, в інших – багатогалузеве, що включало в себе землеробство, скотарство, бджільництво, рибальство, зернообробний та інші промисли. В. Голобуцький на основі матеріалів січового архіву та архіву Чорноморського війська досить детально описав зовнішній вигляд і структуру такого господарства. Так, на хуторі отамана П. Калнишевського, що знаходився на р. Кам'янці, було три будинки. Перший – “господський” – побудований “у зруб”, критий гонтою, з двох покоїв, з чотирма великими вікнами, скляною верандою, кількома коморами. Другий – просторий, з п'ятьма вікнами, критий очеретом – призначався для робітників. Третій будинок був збудований під майстерню, де шили одяг. У дворі стояли три великі комори, великий рублений хлів (“воловня”), пташник, дві стайні, два погребі, кузня і вітряний млин²⁴. У господарстві було 1120 пудів жита, 1055 – пшениці, 1010 – ячменю, 476 – вівса і 1350 пудів проса.

На хуторі військового писаря П. Глоби знаходилось 336 коней, 889 голів великої рогатої худоби, 12463 голів овець і кіз, 86 свиней, а також 573 пуди жита, 804 – пшениці, 570 – ячменю, 583 – вівса і 994 пуди проса²⁵. Показовим щодо багатогалузевого спрямування може бути хутір полковника Гараджі. У його садибі знаходився великий дім, де жив господар із сім'єю, дві хати для робітників, куховарня для хазяїв і куховарня для робітників, три комори, хлів для худоби, стайня, шинок з двома покоями, солодовня, броварня, льодовня, двопільний млин із сукновальнею. На хуторі було 39 коней, 137 голів великої рогатої худоби, 2700 овець. Поля з посівами жита, пшениці, гречки, вівса, ячменю, а також великий баштан знаходилися поряд, біля садиби. Щороку господар збирав біля півтори тисячі пудів різного зерна²⁶.

На хуторі орельського полковника О. Ковпака було три будинки (один з них, де жив господар, – «з комнатами»), дві комори, стайня, льох, чотири двори, двоповерховий млин. У 1769 р. татари пограбували це господарство, захопивши 127 коней, 300 голів великої рогатої худоби і 700 овець²⁷.

Досить великими були і господарства заможних козаків. 1773 року на хуторі козака Коніловського куреня нараховувалося 143 коні і 140 голів великої рогатої худоби²⁸, а в господарстві козака Шкуринського куреня І. Шморгуна майже в цей самий час – біля 500 кіп хліба, 200 копиць сіна, 20 коней, 40 голів великої рогатої худоби і 700 овець²⁹. У 1772 р., під час російсько-турецької війни, на хуторі козака О. Лати, крім іншого майна, згоріло 9 тис. пудів хліба («чвертей до півтори тисячі») ³⁰. У козака Переяславського куреня І. Голого татари спалили в полі більше трьохсот кіп збіжжя, забрали 20 коней і 14 голів великої рогатої худоби³¹, а в козака Титарівського куреня А. Придатка – 70 коней, 50 голів великої рогатої худоби і 300 овець³². Як видно з «відомості» про збитки Орельської паланки, нанесені татарами, на кожному з хуторів цієї паланки в 1771 р. було: овець – від 80 до 1200 голів, великої рогатої худоби – від 6 до 300 голів, коней – від 2 до 230 голів³³.

Поряд із великими хуторами козацької старшини та заможних козаків і селян знаходились господарства запорожців, що мали середні статки або жили зовсім бідно. У середньому господарстві, що в більшості випадків ґрунтувалося на особистій праці господаря, налічувалося значно менше робочої та іншої худоби, у бідних інколи її не було зовсім. Згідно з переписом населення Протовчанської паланки (1770 р.), козаки П.Оверченко та П.Підберезний мали у своєму господарстві дві пари коней і дві пари волів, дві голови великої рогатої худоби і 50 овець; козак Г. Задорожний з братом Уласом – пару коней, дві пари волів, дві голови великої рогатої худоби; козак Д. Сукор з двома синами і зятем – 5 коней, пару волів, 40 голів великої рогатої худоби і 130 голів овець³⁴.

Головними галузями хутірського господарства були тваринництво і рільництво. Сучасник, автор Топографічного опису запорозьких земель, надає перевагу першій, твердячи, що козаки «лутчее продовольствие от заводов скота получают». Водночас він не заперечує і неабиякої ролі в їхньому житті рільництва. Господарства, де вирощують зернові, констатує дослідник, мають немалі прибутки, оскільки на запорозьких землях «рожь, пшеница и ячмень в десятеро родится, а просо в 30 раз всегда»³⁵. Такі міркування часто зустрічаються і в сучасних історичних дослідженнях. З ними можна погодитись, але з певними застереженнями. Справді, на початковому етапі існування Запорозької Січі козаки і селяни більше займалися скотарством і не могли обійтися без привізного хліба. Та з часом становище почало докрінно змінюватися. Запорожці значно розширили посівні площі під зернові (в описах паланок, проведених у 70-і роки, не зафіксовано жодного господарства, яке б не вирощувало цих культур) і стали обходитися без зовнішніх поставок хліба. Більше того, вони самі почали його експортувати не тільки в російські губернії, а й за кордон. Виробництво збіжжя заможним козацтвом і старшиною почало орієнтуватися на продаж, про що свідчать валові збори зерна у їхніх господарствах – приблизно по 1000-5000 пудів щороку. У цьому сенсі видаються безпідставними висловлювання окремих

20

авторів, почерпнуті із суджень на кшталт вольтерівського – начебто козаки «не сіють і не жнуть, тому що татари постійно спустошують їхні ниви»³⁶.

Насправді ж козаки і сіяли, і жали, й орали. На підставі документальних і описових джерел можна дійти висновку, що у 70-і роки в Новій Січі склалася унікальна українська хліборобська культура, яка увібрала в себе вікові хліборобські традиції селянства всіх регіонів України, а також досвід інших прийшлих народів, які знайшли на півдні України свою другу вітчизну. Відомий російський природодослідник, академік І. Гільденштедт, побувавши в цей період в Україні, писав, що українці орали землю «великим плугом» із залізним лемешем, у який впрягали до чотирьох пар волів³⁷. Відведені під озимі культури землі вони починали орати вже наприкінці червня, їх розділяли борознами на різні частини завширшки до двох сажнів. Сівач ішов полем і через кожні два кроки розкидав по повній жмені зерна. Затим засіяне поле переорювалося й боронувалося. Такий метод обробітку землі, як правило, застосовувався на цілині, а на давно оброблюваних землях козаки користувалися легким плугом або й звичайною російською сохою, в яку запрягали одного коня. Крім легкого плуга чи сохи, кінь тягнув за собою ще й борону. Завдяки цьому одна людина не тільки орала, а й боронувала посіви³⁸.

І хоча І. Гільденштедт більше уваги приділяв вивченню господарства селян-однодвірців, що жили на так званій Українській лінії, матеріали його дослідження так чи інакше торкаються й землеробського укладу козацького населення. Це, зокрема, стосується трипільної системи обробітку ґрунту, яка в другій половині XVIII ст. набула поширення в усіх південних районах України. І. Гільденштедт зазначав, що українські землероби ділили рілля на три частини, з яких кожна після дворічного обробітку на третій рік «відпочивала» – залишалася під перелогом.

Значного розвитку в Новій Січі досягло тваринництво, зокрема скотарство. Крім екстенсивних методів (коли худоба майже цілий рік випасалася в степу), запорожці успішно

впроваджували й інтенсивні методи вирощування та відгодівлі худоби. Хазяйновиті, підприємливі хуторяни чимало уваги приділяли селекційній роботі. Особливо славилися своєю породою і мали великий попит у спеціалістів коні, вирощені на заводах П.Калнишевського. Він продавав їх і в Україні, і в російських губерніях, і в країнах Західної Європи (запорозькими кіньми поповнювалася прусська кавалерія)³⁹.

Важливим елементом хутірського виробництва було використання найманої праці. Кожен заможний козак мав два-три наймити. Значно більше їх було у заможної старшини. Так, 1775 року на хуторі військового писаря І.Глоби нараховувалося 18 наймитів, а в зимівнику військового судді П.Головатого – 22. Та найбільше наймитів мав П.Калнишевський – 44.

Підсумовуючи, зазначимо, що в Новій Січі існували господарства фермерського типу, успішно розвивалися буржуазні відносини. Про хліборобський характер козацьких господарств, їх здобутки у виробництві товарної продукції свідчать численні архівні та інші джерела, багатий емпіричний матеріал, зібраний дослідниками.

Примітки:

¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 510.

² Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVII вв. – К., 1988. – С.52.

³ ЦДІА України. – Ф.229. – Оп. 1. – Скр.74. – Арк. 22-23.

⁴ Скальковский А. История Новой Сечи. – Одесса, 1847. – С. 37.

⁵ Пирко В.О. Стан землеробської культури Півдня України у XVIII столітті // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 27.

⁶ Летописное повествование о Малой России А. Ригельмана. – М., 1847. – Ч.4. – С. 233.

⁷ Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775. – К., 1961. – С. 160.

⁸ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 497.

⁹ Там само. – С. 496-497.

¹⁰ ЦДІА України. – Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 74. – Арк. 22-23.

¹¹ Там само. – Спр. 356. – Арк. 39.

¹² Мышецкий С. История о казаках запорожских. – Одесса, 1852. – С. 81.

-
- ¹³ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 498.
- ¹⁴ Олійник С.Л. Про локалізацію запорозьких зимівників // УДЖ, 1992. – № 10-11. – С. 124.
- ¹⁵ Там само. – С. 123.
- ¹⁶ Там само. – С. 124.
- ¹⁷ ЦДІА України. – Ф. 229.- Оп.1. – Спр.181, Арк. 69-70.
- ¹⁸ Там само. Спр. 240. – Арк.4.
- ¹⁹ Там само. – Спр.340. – Арк. 8.
- ²⁰ Там само. – Арк.10-11.
- ²¹ Там само. – Спр. 278. – Арк. 55.
- ²² Лукин Н.М. Избранные труды. – М., 1960. – Т.1. – С. 340.
- ²³ Покровский М.Н. Об Украине. – К., 1935. – С. 52.
- ²⁴ Голобуцький В. Запорізька Січ... – С. 166-167.
- ²⁵ Там само. – С. 166, 171-172.
- ²⁶ Там само. – С. 172.
- ²⁷ Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 140.
- ²⁸ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 500.
- ²⁹ ЦДІА України. – Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 250. – Арк.58.
- ³⁰ Там само. – Спр. 278. – Арк.33.
- ³¹ Там само. – Спр. 250. – Арк. 57.
- ³² Там само.
- ³³ Там само. – Арк. 48-60.
- ³⁴ Там само. – Спр. 279. – Арк. 16-21.
- ³⁵ Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1866. – Т. 7. – С. 185.
- ³⁶ Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 345.
- ³⁷ Дневник путешествия в южную Россию академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштедта в 1773-1774 гг. / Записки Одесского общества истории и древностей, 1879. – С. 218.
- ³⁸ Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. – Харьков, 1892. – С. 18.
- ³⁹ ЦДІА України. – Ф.229.- Оп.1. – Спр.240. – Арк.4.

**Основні напрямки зовнішньої політики уряду Богдана
Хмельницького**

Як відзначив у передмові до Нарисів з історії дипломатії України академік Смолій В.А., «...невід’ємною, більше того – надзвичайно важливою складовою функціонування будь-якого державного організму (починаючи з його архаїчних форм і до найрозвинутіших модерних держав) є його зовнішньополітична діяльність»¹.

Говорячи про період середини XVII ст., коли в результаті Української національної революції виникла козацька держава Військо Запорозьке, звертаємо увагу, що її зовнішня політика визначалася, по-перше, тими міжнародними умовами, в яких відбувалося творення державного організму на українських землях, а по-друге, – завданнями, що постали на шляху державотворення перед українськими гетьманськими урядами. Звичайно, найяскравіше означилися основні напрями зовнішньої політики за гетьманування Богдана Хмельницького, якого по праву ми називаємо творцем Української козацької держави.

Щодо міжнародних умов, в яких відбувалося становлення української держави. Так, у результаті завершення Тридцятилітньої війни 1618 – 1648 рр. в Європі була встановлена система хиткої рівноваги, яка увійшла в історію як Вестфальська. Вона ознаменувала початок цілком нового етапу в розвитку міждержавних відносин на континенті, перехід до тих принципів, які стали пріоритетними в наступні роки та домінують у системі міжнародних відносин і сьогодні. За визначенням російського вченого Геннадія Саніна, це була система, в основі якої лежали «баланс сил» та «державні інтереси»². Було покладено початок становлення нової моделі європейського порядку у вигляді системи нестабільної рівноваги сил між основними гравцями на європейській політичній арені. В умовах виходу на перший план

національних пріоритетів династичні та конфесійні інтереси все більш відходили на задній план³. Хоча у цей час головними гравцями на політичній карті Європи виступали Франція, Швеція, Іспанія та Австрія, проте надійність зафіксованої в результаті Вестфальського миру системи залежала від значно ширшого кола держав та політичних процесів, що відбувалися в різних регіонах Європи.

На думку Саніна, одним з таких регіонів, де проявився «головний геополітичний конфлікт» після завершення війни, була Центрально-Східна Європа, де найбільшої гостроти набуло протистояння, насамперед Москви та Польщі⁴. Саме у процесі цього протистояння на середину XVII ст. гостроти набуло ваги «українське питання», яке постало як наслідок Української національної революції, і від вирішення якого, в значній мірі, залежав результат цієї боротьби. Слід погодитися з думкою Тараса Чухліба, що «...революційні події в Україні, починаючи з другої половини 50-х рр. XVII ст., спричинили до чергового протиборства за першість між найсильнішими державами Центрально-Східної, Південно-Східної й навіть Північної Європи та стали початком великих міждержавних конфліктів у цій частині континенту»⁵. «Українське питання» торкнулося інтересів цілого ряду країн і постало як одне з центральних у політиці, насамперед, Речі Посполитої та Московської держави, а також Криму, Швеції. Інтерес до нього проявляли Туреччина, Франція, Австрія, Бранденбург і придунайські князівства. Як відзначає Віктор Заруба, «...в цей час Україна (як територія), безпосередньо чи опосередковано, вільно чи невільно, через участь у політичній, дипломатичній чи військовій боротьбі, через перерозподіл її земель між сусідніми країнами, потрапила в сферу інтересів європейських політиків і була задіяна у творенні принципово нової геополітичної ситуації, причетна до виникнення нової розстановки сил у Східній Європі»⁶.

Тепер звернемо увагу на ті завдання, які постали перед гетьманським урядом. У результаті Української революції уже наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XVII ст. на відвойованій у

Польщі території (Чернігівське, Київське, Брацлавське воєводства, а також Летичівський повіт Подільського воєводства) було ліквідовано владу Речі Посполитої, знищено шляхетське землеволодіння та польську систему господарювання (фільварково-панщинну), відбулося утворення нових органів влади, полково-сотенного адміністративного устрою, козацького судочинства. Фактично на цих землях постала нова держава з власною політикою, перспективами, амбіціями. Вигідне географічне розташування (в центрі Європи, на перехресті торговельних шляхів та політичних впливів) перетворювало козацьку Україну на впливового фігуранта європейської політики. У розпорядженні гетьмана Богдана Хмельницького була одна з найсильніших та найчисельніших європейських армій, яка була побудована згідно найновіших європейських військових досягнень, породжених військовою революцією в сенсі тактики ведення бою, що охопила європейські країни в період Тридцятилітньої війни⁷.

Б.Хмельницьким було сформульовано основні положення державної ідеї, яка передбачала звільнення всіх етнічних українських територій з-під влади Речі Посполитої та поширення на них державного суверенітету Війська Запорозького. Великий інтерес український гетьманат проявляв і до білоруських земель, де також розпочалися подібні процеси й відбувалося формування козащини. Фактично, це вело до становлення в центрі Європи держави, однієї з найбільших за територією, з надзвичайно вигідними геополітичними можливостями та значним військовим потенціалом. Як відзначає В.Заруба, Україна в цей час перетворюється «...з невідомої, занедбаної східно-кресової провінції Речі Посполитої» у потужну та незалежну політичну силу, «...що з нею мусили рахуватися всі учасники східноєвропейського міждержавного співробітництва: не лише найближчі – Москва, Порта, Ханат, Річ Посполита, Молдавія, Валахія, Бранденбург, Швеція, а й більш віддалені – Австрія, Франція, Англія»⁸.

У сфері активної зовнішньої політики гетьманського уряду Богдана Хмельницького перебували Крим та Османська імперія, придунайські князівства, Швеція, Московська держава, формувалися передумови для розвитку стосунків з Австрією, Англією. Серед головних зовнішньополітичних завдань українського гетьманського уряду було забезпечення самого існування держави та створення зовнішньополітичних і мілітарних передумов для реалізації української державної ідеї. Як головну умову цього, Хмельницький розглядав переможне завершення війни проти Польщі, наслідком якої мало стати відвоювання Західного Поділля, Волині та Галичини.

У той же час геополітичне становище України, яке з одного боку, сприяло зростанню впливу українського чинника на міждержавні відносини в Центрально-Східній Європі, водночас створювало значні проблеми для українського уряду в сенсі здійснення державотворчих процесів. Опинившись на перехресті політичних впливів держав, які фактично не були зацікавлені в становленні незалежної та сильної Української держави, козацька Україна, як це слушно зауважив Ярослав Дашкевич, «...могла виникнути і зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів»⁹. Зважаючи на незацікавленість сусідів у сприянні українцям у державотворчому процесі, на нашу думку, такий проект мав шанси на реалізацію лише за умови постійної гри на суперечностях між сусідніми державами (насамперед Польщею, Росією та Кримом). Зовнішньополітична активність Богдана Хмельницького, спрямована на вирішення завдань державотворення, фактично втягувала в польсько-український конфлікт цілий ряд держав регіону. Водночас розгоралася боротьба за саму Україну, за вирішення на свою користь «українського питання».

Певною мірою, оцінку європейським політикумом геополітичного становища України в середині XVII ст. виразив відомий тогочасний польський політичний діяч познанський воевода Ян Лещинський : «Химери і байки це, що козаки думають, що вони можуть бути Голландію чи Швейцарією:

кожний з тих народів має інші сприятливі прикмети місцеві і засоби оборони, а козаки живуть у такій країні, що самі собою, без сторонньої опіки обстати не можуть, а кому б не піддалися під протекцію, кожному будуть підозріливі... А полишені самі на себе вони впадуть...»¹⁰.

Водночас з активізацією української політики в Європі, спрямованої на забезпечення реалізації головних завдань, що постали перед українським урядом на шляху державотворення, відбувається зворотній процес, коли власне козацька Україна стає об'єктом політики ряду європейських країн. Фактично чи не на перший план в їхніх зовнішньополітичних зусиллях висувається проблема вирішення «українського питання». Останнє представляло собою комплекс проблем, пов'язаних з внутрішньополітичним та міжнародним статусом Української козацької держави. Перед основними гравцями на теренах Центральної та Східної Європи постала низка питань, пов'язаних з Україною. Зокрема, монарші двори Польщі, Росії, Швеції, Туреччини та Криму задавалися питанням: що робити з Україною, яка прагне до незалежності? Якою бути і чи взагалі бути державі українського народу? Яке місце козацька Україна має зайняти в системі держав центрально-східноєвропейського регіону? Боротьба за вирішення цих питань на свою користь полягала у спробах провідних держав підпорядкувати українські землі собі та використати економічний, політичний та військовий потенціал Війська Запорозького задля встановлення свого панування в регіоні Центрально-Східної Європи (відзначимо, що Україна не без підстав вважалася тим «шматком загальноєвропейського пирога», який перетворював на реальність плани встановлення свого панування тих, хто боровся за першість у регіоні Центральної та Східної Європи).

Відзначимо, що у ході боротьби за Україну гостро стояла проблема недопущення будь-якого зближення гетьманського уряду з керівництвом держав-конкурентів. На нашу думку, саме ця обставина серйозно утруднювала будь-які спроби гетьманату в проведенні політики встановлення полівасалітетних стосунків. Хмельницький і його наступники,

намагаючись заручитися підтримкою водночас кількох держав регіону, намагалися, таким чином, збалансувати їх впливи на Україну. Проте, найменші контакти гетьманату з представниками інших держав сприймалися як недружній крок по відношенню до держави-протектора, як посягання на їх виключне право зверхності над українськими козаками.

В умовах оточення державами, які поставили собі за мету не допустити утвердження державності на українських землях. Фактично, в цей час Україна опинилася в своєрідному "трикутнику смерті" (Польща, Московська держава й Кримське ханство, за яким стояла могутня Порта), коли жодна зі сторін не була зацікавлена в існуванні могутньої держави на українських землях. Відтак козацька Україна була практично позбавлена шансів на незалежне життя. У таких умовах перед українським керівництвом на перший план виступала проблема стосунків з сусідніми державами, оптимальний варіант яких міг гарантувати відносну стабільність і всередині козацької України. Гетьман змушений був шукати шляхів для реалізації своєї програми. Ці шляхи полягали у лавіруванні між різними силами, які й визначали політичний клімат в регіоні Центральної та Південно-Східної Європи, у пошуку компромісів та укладанні довгострокових або ситуативних військово-політичних союзів. Як відзначає Т.Чухліб, «...головним завданням Б.Хмельницького, починаючи з другої половини 1648 р., було утвердження Українського гетьманату як васально залежної держави під протекторатом якогось із монархічних дворів»¹¹. Відтак, у цей час маємо низку міжнародних угод, коаліцій, в яких фігурували такі країни як Московська держава, Швеція, Трансільванія, Молдавія, Валахія, Османська імперія та Кримське ханство. Вони зіграли в ході Української революції середини XVII ст. надзвичайно помітну роль.

Загалом відзначимо, що зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду Богдана Хмельницького була надзвичайно активною та охоплювала цілий ряд країн регіону. Охарактеризувати всі її сторони просто неможливо у вузьких

рамках однієї статті. Тому обмежимося короткими характеристиками основних, на нашу думку, напрямків, що проявилися у зовнішній політиці Української держави в 1648 – 1657 рр. та акцентуванню уваги на важливих аспектах дипломатії великого українського гетьмана.

Так, за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) серед багатьох векторів зовнішньої політики Війська Запорозького, все ж виділилося три основних – це Польща, Росія та Крим, за яким стояла Туреччина. Це було зумовлено тим, що саме ці сусіди Війська Запорозького в середині – другій половині XVII ст. повели запеклу боротьбу за вирішення на свою користь «українського питання» і саме вирішення головних завдань української революції в значній мірі залежало саме від розвитку українсько-польських, українсько-московських та українсько-кримських стосунків.

Українсько-кримські стосунки мали давню історію, яка складалася не лише з протистояння. У ній були моменти активної військової та політичної співпраці. Перші спроби створення військового союзу з Кримом українським козацтвом були здійснені ще в 20-х рр. XVII ст.

У 1648 р., коли на українських землях спалахнуло полум'я національної революції, коли відбулися перші грандіозні перемоги українського війська над поляками, саме в цей час відбулося становлення військово-політичного союзу козацької України з Кримським ханством.

З цього ж року Крим в якості напівсоюзника, напівпротектора козаків (наприкінці березня 1648 р. між гетьманом Богданом Хмельницьким та Кримським ханством було укладено договір про військово-політичний союз¹²). Союз з Кримом і залучення татар до військових дій навесні 1648 р. виявилися вкрай необхідними. Це особливо важливо було на початковій стадії повстання, коли питання стояло про те, чи виллється воно у всенародний виступ. Усе залежало від того, якими будуть результати перших зіткнень з польськими військами. Добре вишколена і загартована у багатьох боях

татарська кіннота стала важливим чинником перемоги Богдана Хмельницького.

Укладаючи союзна угоду з Кримом, Б.Хмельницький переслідував кілька цілей: по-перше, він цим самим нейтралізував можливий антиукраїнський союз між Кримом та Польщею; по-друге, він отримував так необхідну для здійснення наступальних операцій кінноту, одну з найсильніших на той час.

Протягом 1648-1653 рр., без перебільшення, важливу роль у ході Національно-визвольної війни українського народу відіграв українсько-кримський військово-політичний союз. Саме участь татар часто була тим чинником, який вирішував результат битв. Кримські загоны спричинилися до славетних перемог українського війська під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького (Жовті Води, Корсунь, Пилявці, Батіг).

У той же час, союз з Кримом створював для гетьмана ряд проблем, з якими він мусив рахуватися. По-перше, незважаючи на положення договору 1648 р. та щедрю оплату кримської допомоги польським полоном, татари чинили грабежі та брали ясир з українських земель. По-друге, що проявилось вже в 1649 р. під час Збарзько-Зборівської кампанії, а пізніше призвело до катастрофи під Берестечком у 1651 р., це незацікавленість хана в остаточній поразці Польщі.

Відзначимо, що кримський уряд намагався слідувати чіткому політичному концепту у стосунках з Річчю Посполитою та козацькою Україною. В його основі – прагнення зберегти рівновагу сил між суперниками, що давало б можливість власне ханату активно впливати на ситуацію довкола їх протистояння. Дослідники відзначають пріоритетність в політиці Бахчисараю саме ідеї збереження міжнародної рівноваги. Зокрема на цьому наголошував і російський історик другої половини XIX ст. В.Смірнов¹³, і сучасний польський тюрколог Д.Колодзейчик¹⁴. Останній виступив з критикою теорій, згідно яких Крим розглядався як слабозвинуте утворення, яке цікавила лише данина та право на пограбування. На думку Д.Колодзейчика, у діях ханату чітко

простежується широка політична концепція, основу якої саме складала ідея збереження балансу сил в регіоні. Відтак, не видаються дивними дії орди в 1649, 1651, 1653 рр., коли вона займала лояльну позицію до Польщі, не даючи змогу Хмельницькому остаточно розгромити королівське військо.

Розуміючи це, Богдан Хмельницький в першій половині 50-х рр. XVII ст. вів активні пошуки альтернативи союзу з Кримом. На цей час він намагається, зігравши на протиріччях між Москвою, Туреччиною, Польщею та Кримом, втягнути якусь з великих держав у війну проти Польщі.

Жванецька кампанія та укладення Кам'янецького польсько-кримського договору означало розрив союзу між козацькою Україною та Кримським ханством. При цьому взаємини між ними і надалі суттєво впливали на хід військово-політичних процесів в регіоні. Кримський уряд в цей час намагався не допустити українсько-російського зближення, а після укладення українсько-російського союзу в 1654 р. – розриву його.

Політика уряду гетьмана Богдана Хмельницького щодо Польщі пройшла декілька етапів. На першому, який тривав до першої половини 1649 р., гетьман намагався добитися визнання польським керівництвом автономного статусу козацького регіону в складі Речі Посполитої. На це мали вплив декілька чинників: по-перше, значна частина українського козацтва, особливо старшина, у своїй свідомості зберігали ставлення до Речі Посполитої як до спільної батьківщини. По-друге, на цей час самим гетьманом ще не було сформовано основні положення державної ідеї, зокрема стосовно становлення України як цілком незалежної держави.

На другому етапі українсько-польських стосунків (1649 – 1653 рр.) під тиском зовнішніх обставин (політика Криму) Хмельницький змушений був дбати про збереження суверенітету Війська Запорозького на відвойованій території. Погіршення зовнішньополітичного та внутрішнього становища козацької України змушувало гетьмана йти на поступки (Зборівський і Білоцерківський договори) та шукати підтримки

з боку третіх країн (активна молдавська політика, апелювання до Туреччини, спроби заручитися підтримкою Москви). Проте Батозька перемога 1652 р. фактично зафіксувала утвердження незалежності козацької України. Гетьман бере курс на рішуче розв'язання питання визволення українських земель.

Третій етап українсько-польських стосунків періоду гетьманування Богдана Хмельницького припадає на 1654 – 1657 рр. Він пов'язаний зі створенням військово-політичного союзу між Військом Запорозьким та Москвою, який став юридичним підтвердженням незалежності козацької України, а також новим спалахом війни з Польщею (до війни долучилася і Москва). У цей час головним завданням для Польщі залишалось утихомирення України та повернення втрачених територій. У своїй політиці щодо козацької України польський уряд намагався поєднувати політичні та силові методи. Часто їх застосування залежало від того, хто мав на той час більший вплив на короля – «партія війни» чи «партія миру». Часто відбувалося одночасне проведення військових акцій і здійснення дипломатичних дій, спрямованих на те, щоб під тиском перших, змусити гетьманський уряд до поступок.

Насамкінець, третій напрям зовнішньої політики українського гетьманського уряду Богдана Хмельницького становили стосунки з Московською державою.

Дипломатичні контакти між гетьманатом і московським керівництвом відбувалися з самого початку антипольського повстання в Україні. Зміст прохань гетьмана зводився до отримання з боку Москви військової допомоги проти Польщі. Проте, довгий час Москва не наважувалася надати допомогу Війську Запорозькому, боячись вступити у відкритий військовий конфлікт з Річчю Посполитою. Лише реальна загроза поразки Української держави після оформлення польсько-кримського антиукраїнського альянсу та провалу молдавської політики Б.Хмельницького, а також можливість прийняття козацькою Україною турецької протекції змушують московське керівництво до рішучих дій.

З початку 50-х рр. XVII ст., коли Москва починає розглядати можливість війни з Польщею. Однозначно, російське керівництво виношувало свої політичні плани, які йшли в ракурсі політики Росії спрямованої на здобуття першості в регіоні Центрально-Східної Європи. Відтак, наприкінці 1653 року, після численних спроб української дипломатії, Московська держава погодилася на протекцію над Україною.

Переяславсько-Московська угода 1654 р. жодною мірою не виправдала сподівання українського гетьмана. Вона не забезпечила Військо Запорозьке надійним союзником, який надав би вирішальну допомогу для перемоги над Польщею та визволення всіх етнічних українських земель. Натомість у стосунках між Чигирином і Москвою намітилося ряд гострих питань, що були пов'язані з різним розумінням московським та українським керівництвом суті й перспектив українсько-московської угоди.

Москва намагалася поступово обмежити повноваження гетьманської влади і виношувала плани заміни козацької адміністрації воєводською системою управління. Інтереси також зіткнулися навколо питання підпорядкування визволених українських та білоруських земель, які Москва хотіла прибрати до своїх рук.

Апогей цих суперечностей припав на період осені 1656 р., коли Москва всупереч інтересів Війська Запорозького пішла на підписання перемир'я з Польщею, що зафіксувало порушення нею умов угоди з Україною 1654 р.

Саме в умовах наростання українсько-російських протиріч яскраво проявилася політика гетьмана Богдана Хмельницького на створення системи полівасалітетної підлеглих козацької України. Він проводить інтенсивні переговори з Швецією й Трансільванією. Водночас не полишає спроб зберегти союзні відносини з Кримом й не допустити до розриву з Московською державою. Саме в реалізації такою комбінації Хмельницький вбачав єдину запоруку збереження

Української держави та здійснення завдань Національної революції середини XVII ст.

Примітки:

¹ Нариси з історії дипломатії України / О.І.Галенко, Є.Є.Комарницький, М.В.Кірсенко та ін. під ред.. В.А.Смоля. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – С. 5.

² Санин Г.А. Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений (1648 – 1702 гг.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 16: На пошану професора А.О.Копилова. – С. 306.

³ Кочегаров К. А. Внешняя политика Речи Посполитой во второй половине XVII века // <http://www.portal-slovo.ru/history/40307.php>

⁴ Санин Г.А. Назв. праця. – С 306-307.

⁵ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С. 89.

⁶ Заруба В. «Українське питання» в системі європейської політики останньої чверті XVII століття // Київська старовина. – 2003. - №1. – С. 3.

⁷ Щодо функціонування останніх можна двідатися: Степанков В.С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648 – 1657 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2008. – 264 с.

⁸ Заруба В. Назв. праця... – С. 3.

⁹ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 274.

¹⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1998. - Т.Х. – С. 319

¹¹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. – С. 52.

¹² Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648-1654 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.4. – К., 2004. – С.224.

¹³ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб.: Университетская типография в Казани, 1887. – С.566.

¹⁴ Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – СПб.: Издательство «Скиф», 2004. – С. – С. 83-89.

**Польсько-українські переговори літа 1648 р.:
спроба розв'язання «української проблеми».**

Однією з проблем, вивчення якої в українській історіографії носить фрагментарний характер, є ставлення еліти Речі Посполитої щодо подій Української національної революції середини XVII століття, зокрема спроб розбудови незалежної держави. Окремі її аспекти з'ясовані в працях З. Вуйціка¹, Я. Відацького², М. Грушевського³, В. Горобця⁴, Л. Заборовського⁵, М. Костомарова⁶, І. Крип'якевича⁷, Л. Кубалі⁸, П. Кролля⁹, С. Охманн¹⁰, В. Смоля й В. Степанкова¹¹, Т. Чухліба¹² й інших авторів. Однак, дослідження, які б висвітлювали цілісну картину політики польських правлячих кіл щодо козацької України в середині XVII ст., на сьогодні відсутні, чим і підкреслюється актуальність, а відтак необхідність дослідження названої проблеми.

В межах даної розвідки розглядається спроба поміркованої частини польської еліти влітку 1648 р. розв'язати «українську проблему» шляхом переговорів, зокрема висвітлюється хід переговорного процесу та визначаються його результати.

Насамперед відзначимо, що смерть 20 травня короля Владислава IV значно погіршила внутрішньополітичне становище Речі Посполитої. Розпочався період «безкоролів'я». До обрання короля вся повнота влади зосередилася в руках канцлера Єжи Оссолінського і примаса Мацея Лубенського, які всю свою діяльність спрямували на пошук виходу із важкої політичної ситуації. Дізнавшись 1 червня про поразку польського війська під Жовтими Водами, Є. Оссолінський порадив М. Лубенському негайно зібрати сенаторів із найближчих воєводств для обговорення питань зміцнення оборони країни. Через три дні канцлер отримав звістку про катастрофу під Корсунем¹³. Вона приголомшила правлячі кола Польської Корони, оскільки, як відзначав А. Кисіль, «вітчизна наша, непереможна перед могутністю турецького султана і

багатьох інших монархів, переможена одним козаком (Б.Хмельницьким – Авт.) зрадником, який вступив у змову з частиною невірних»¹⁴.

Зважаючи на небезпечну для Речі Посполитої ситуацію, що склалася, канцлер та примас зробили все можливе, щоб уже 9 червня скликана нарада senatorів і різних урядовців розпочала свою роботу. В результаті обговорень було прийнято рішення про необхідність пришвидшити процедуру «обрання пана» (нового короля – Авт.) та закликати шляхту Речі Посполитої формувати військові підрозділи й готуватися до посполитого рушення, «якщо б до нього дійшло»¹⁵. Водночас, крім енергійних кроків, спрямованих на створення нової армії, для чого потрібен був час, М. Лубенський і Є. Оссолінський вирішили вдатися до переговорів з українським гетьманом. Адже, крім браку часу, необхідного для формування війська, велике занепокоєння в урядовців викликали відомості про наміри Б. Хмельницького поновити Українську державу й проголосити себе її правителем. Так, А. Кисіль повідомляв, що гетьман «створює нове князівство», а Київ проголосив «своєю столицею»¹⁶. Побоюючись наступу Б. Хмельницького та реалізації, в разі успіху, його задумів, канцлер і примас звернулися до А. Киселя з проханням розпочати переговори. Так, 5 червня Є. Оссолінський запропонував Киселеві спробувати «частково самому особисто, частково через духовенство, вплинути на впертість цього зрадника (Б.Хмельницького – Авт.), щоб він народ свій не штовхав в неволю до поганих (татар – Авт.), запевнивши всіх цих бунтівників від імені Речі Посполитої, що їм це (повстання – Авт.) буде пробачено і що після того, як вони виправляться (підкоряться – Авт.), будуть задоволені всі їх справедливі претензії»¹⁷.

Через три дні до Киселя звернувся примас, який просив його «іменем Речі Посполитої взяти на себе проведення заходів», необхідних для того, щоб розірвати небезпечний «для вітчизни і для самого Хмельницького союз (з татарами – Авт.), і як можна вміліше за допомогою тонкої хитрості, чи то шляхом

впливу на поганих, чи то роз'яснюючи Хмельницькому через спеціальне до нього посольство, зокрема з духовних осіб», яку він «стягнув біду на нашу спільну вітчизну і всіх християн». Воеводі також надавалися повноваження повідомити гетьманові про те, що «Річ Посполита і майбутній король готові при амністії задовільнити вимоги його і всього війська відносно несправедливостей, яких вони колись зазнали», лише б тільки гетьман «стримав запорозькі і татарські війська від подальших набігів»¹⁸.

На думку польського дослідника З. Вуйціка, шлях переговорів, з позицій інтересів Речі Посполитої, це була політика здорового глузду і реалізму¹⁹.

А. Кисіль, ще не отримавши вищезазначених повноважень, на початку червня направив до Б. Хмельницького свого посланця Петронія Ласка з проханням припинити воєнні дії, відправити додому татар і вирядити до Варшави своїх послів з реєстром кривд Війська Запорозького²⁰. Воевода зазначав, що хоче домогтися замирення, «бо ми всі християни» і підкреслював – «я перший внутрішньої війни не бажаю»²¹. Водночас висловлював побажання, що краще «на татар обернути сили»²². Ініціативу А. Киселя, спрямовану на розв'язання «української проблеми» мирним шляхом, підтримав краківський воевода Станіслав Любомирський, який «щиро бажав, щоб злість ворогів була підкорена швидше м'якими, ніж сильними (силовими – Авт.) засобами і щоб з обох сторін більше не проливалася кров»²³.

Важливо з'ясувати позицію української сторони щодо мирних пропозицій польського керівництва. Так, прибуття до табору Б. Хмельницького 10 червня П. Ласка з пропозиціями А. Киселя та їх наступне обговорення засвідчили існування суперечностей у позиціях старшини та низів українського війська. Загалом, за свідченнями самого П. Ласка, «листа прийняли з вдячністю, ... добавивши тільки, щоб все це не робилося заради зради, так як вони мають свідчення, що збираються війська (польські – Авт.). а воевода обіцяє мир і пробачення провин Річчю Посполитою»²⁴. Ознайомившись із

змістом листа брацлавського воєводи, старшини, в основній своїй масі, виявили готовність пристати до його пропозицій. Б.Хмельницький вирішив винести це питання на козацьку раду. Вона відбувалася у край напруженій обстановці: козацькі маси найрішучіше виступали проти припинення наступу й переговорів із Річчю Посполитою²⁵. Як писав пізніше А.Кисіль, “піднявся величезний шум і чернь кричала, щоб йому (Ласку) відрубали голову»²⁶. «Чернь» не вірила «в жодний і безпечний мир» і знайшла підтримку з боку тієї частини старшини, яка теж закликала до продовження походу²⁷. В таких умовах не вдалося ухвалити жодного рішення, тому обговорення пропозицій А. Киселя відклали на день. Нарешті, 12 червня, коли відновилася робота ради, Б. Хмельницький спромігся переконати присутніх в доцільності прислухатися до пропозицій воєводи припинити наступ та «відправити послів до Речі Посполитої»²⁸. Після завершення ради гетьман вирішив відправити листа А. Киселеві, в якому повідомляв про прийняті ухвали та просив «клопотатися перед його королівською милістю, а також всією Річчю Посполитою, щоб ми, згідно з давніми нашими правами та військовими вільностями, недоторканими залишатися могли»²⁹. Як бачимо, існувала перспектива розв’язання «козацької проблеми» шляхом переговорів. Виникає інше питання, наскільки вона була реальною і чи могла бути реалізованою правлячою верхівкою Корони.

На початку переговорного процесу все свідчило про те, що можливість розв’язати конфлікт мирним шляхом існує. Так, 16 червня А. Кисіль одержав від Ласка гетьманського листа, про що відразу повідомив примаса Корони. Воєвода вважав за доцільне продовжити переговори з Б. Хмельницьким, а тому «вдень і вночі просив інформації, як далі поступати»³⁰, тобто звертався з проханням надати йому відповідні повноваження. Його миротворча ініціатива була підтримана насамперед канцлером, який «гаряче просив ... продовжити переговори з Хмельницьким (хоча й висловлював сумніви з приводу того «чи стане він (Б. Хмельницький – Авт.) прихильно приймати

переговори»)»³¹. 23 червня М. Лубенський отримав листа від Киселя і уже наступного дня скликав нараду senatorів. Зважаючи на те, що війська в необхідній кількості могли вирушити в Україну лише через дев'ять тижнів, сенатори схвалили ініціативу Киселя та вповноважили його на подальші переговори, обіцяючи найближчим часом виробити рішення, які б передбачали залишення Війська Запорозького «при давніх вільностях»³². А. Кисіль особисто повідомив про початок переговорів руського воєводу Я. Вишневецького, наголосивши на необхідності «чекати що буде в результаті домовленості»³³. 30 червня в листі до примаса він відзначав, що звернувся до Б. Хмельницького з проханням «не уражати далі Речі Посполитої, відправити татар», а самому «на місце звикле повернутися і послів своїх до Речі Посполитої вислати»³⁴. Підводячи підсумки миротворчої ініціативи А. Киселя на цьому етапі, О. Сангушко в листі до литовського підканцлера від 4 липня зазначав: «пан брацлавський воєвода втихомирив козаків, що вони тихо сидять, про татар теж ще не чути»³⁵.

Проте, говорячи про наміри варшавського двору вирішити «українську проблему» в ході переговорів, варто пам'ятати і про інші причини, які «заохочували» до них. Вони свідчили про іншу мету. Так, в листі до М. Остророга від 8 липня Є. Оссолінський закликав не турбуватися з приводу цих переговорів, оскільки вони розпочалися тільки тому, що військові дії в даний час можуть привести «до загибелі вітчизну»³⁶. Як відзначав папський нунцій Д. Торрес, це був вірний і потрібний для Речі Посполитої крок канцлера, оскільки «цей час (час переговорів – Авт.) може виявитися лише корисним для врятування королівства, яке тим часом може зібрати вчасно людей для захисту»³⁷.

Справді, як свідчать джерела, канцлер докладав чимало зусиль для формування війська, підрозділи якого відправлялися в Україну. Так, в листі до брацлавського воєводи від 16 червня він повідомляв, що незабаром «два великопольських воєводства відправляють 3 тисячі пушкарів рейтарів, драгунів і гусарів; одне Мазовецьке воєводство – 18 сотень (1800) такого

ж війська, Сандомирське воєводство – тисячу, Серадзьке – 300»³⁸. За таким же прикладом формували свої війська і «інші воєводства»³⁹. Такі дії канцлера дають підстави говорити про те, що він, будучи найактивнішим представником поміркованого угруповання, не заперечував проти застосування сили для розгрому повстання, як тільки будуть сприятливі умови для цього.

7 липня українське посольство, маючи при собі листи від Б.Хмельницького, прибуло до Варшави⁴⁰. Ознайомившись з козацькими вимогами, сенатори відзначили, що «рада сенату не може вирішити тієї (козацької – Авт.) справи без стану рицарського (сейму – Авт.)»⁴¹. 9 липня з листами до Війська Запорозького звернулися примас і канцлер, які визнали зловживання старост і урядовців (як причини повстання – Авт.), водночас дорікали козакам за союз з татарами та вимагали звільнення полонених і «вгамування свавільних куп»⁴².

Отже, розгляд прохань українського посольства переносили на засідання сейму, який розпочав свою роботу 16 липня. Під час його діяльності представники поміркованого угруповання продовжували відстоювати думку про необхідність досягнення згоди з Військом Запорозьким⁴³. 22 липня українських послів (заслухавши їх перед цим) відпустили до Війська Запорозького, зазначивши при цьому, що «Річ Посполита обіцяє якнайшвидше відіслати комісарів, які розберуться у ваших кривдах»⁴⁴. Для переговорів з козацькою старшиною сейм обрав спеціальну комісію. Варто відзначити, що Є. Оссолінський домігся цілковитого успіху в боротьбі за визначення її складу, зокрема у виборі голови – А. Киселя. За словами канцлера, «Річ Посполита не має іншого способу, яким би могла вгамувати поспільство, крім комісії, а до неї не має нікого здібнішого за брацлавського воєводу (А.Киселя – Авт.)»⁴⁵. До складу комісії ввійшли: перемишльський підкоморій Францішек Дубравський, мозирський підкоморій Теодор Михайло Обухович і познанський підстолій Адам Сельський⁴⁶. Як відзначає

польський дослідник Я. Качмарчик, всі вони, а особливо А. Кисіль, поділяли погляди канцлера й вірили в можливість порозуміння з Б. Хмельницьким⁴⁷.

В процесі обговорення змісту інструкції до переговорів литовський канцлер А. С. Радзивіл звернув увагу присутніх на необхідність подбати про збереження територіальної цілісності Речі Посполитої, пам'ятаючи приклади Голландії та Неаполітанського повстання⁴⁸. Цю думку підтримав Є. Оссолінський, який закликав протидіяти можливим домаганням Війська Запорозького відірвати «від тіла Речі Посполитої провінції чи якогось володіння»⁴⁹. Такі застереження робилися з єдиною метою – не допустити утворення автономної козацької України. На нашу ж думку, визнання за козацьким регіоном права хоча б на автономію, відкрило б шлях для вироблення тих чи інших принципів її перебування в структурі Речі Посполитої і дало б можливість (в умовах першої половини 1648 р., коли ще не було сформульовано ідеї створення незалежної української держави) уникнути виснажливої і кровопролитної війни.

Нарешті 29 липня, після тривалого обговорення, комісарам було видано інструкції, аналіз змісту яких дозволяє з'ясувати сутність поступок козацькій старшині та Війську Запорозькому, на які могли погодитись лідери поміркованої частини еліти, котрим доводилося водночас очолювати на той час Річ Посполиту. Так, комісари «повинні були намагатися укласти з козаками такий договір, який був підписаний на Кумейківській комісії». Але, якщо б «не вдалося досягти таких результатів, тоді комісари повинні були наполягати на Переяславській угоді»⁵⁰. Існувала також чітка вимога, яка передбачала недопущення за будь-яких обставин втрати влади Корони над козацькими володіннями – «козаки повинні були жити розкидано в наданих їм містах і колишніх полкових резиденціях, щоб їх не було в шляхетських і церковних маєтностях»⁵¹. До компетенції членів комісії входила також

---

* Передбачала збільшення козацького реєстру до 8 тисяч осіб.

можливість розгляду ними козацьких скарг: козакам потрібно було повернути «все, що у них відібрано насильно і не по праву»⁵².

Важливо з'ясувати також умови («пункти спокути»), висунуті перед Військом Запорозьким і прийняття яких мали домагатися комісари. Насамперед, козаки повинні були звільнити «усіх полонених, які тільки у них знаходяться», повернути захоплену артилерію, відмовитися «від всіх договорів, які були укладені між ними і ордою», зберегти в недоторканності Кодак, видати «ватажків цих безладів, котрим комісари частково там, для прикладу, призначають покарання, частково залишають для покарання тут, в Варшаві». Крім того, козаки повинні були присягнути на вірність «тільки Речі Посполитій» та не приєднуватися «ні до якого союзу, як зовнішнього, так і внутрішнього»⁵³. Загалом, комісарам надавалася влада діяти щодо козаків «як тільки зможуть поступити», аби тільки «якомога швидше припинити війну»⁵⁴. Як бачимо, такі вимоги означали не що інше, як бажання керівництва Речі Посполитої повернути козацтво до становища, в якому воно було до 1648 року. Проте, вважаємо, що враховуючи розмах національно-визвольної боротьби на теренах козацької України станом на липень–серпень, це зробити було уже неможливо. Відтак, подібні прагнення польської сторони (ще й на основі таких вимог) були позбавлені будь-якого реалізму, навіть якщо вони висловлювалися діячами поміркованого угруповання.

2 серпня А. Кисіль разом з комісарами вирушили до табору українського гетьмана. По мірі просування територією України в брацлавського воєводи почали виникати побоювання з приводу того, чи відбудуться переговори взагалі. Вони були спричинені фактами масового влиття до українського війська селян і міщан – «гультьяйства», яке «заступало дорогу» комісарам⁵⁵. Враховуючи це, 9 серпня в листі до канцлера А.Кисіль висловлював сумніви в тому, «чи захоче Хмельницький і чи допустить його плебс (який різко виступав

проти переговорів з Річчю Посполитою) мати переговори зі мною, чи ні»⁵⁶.

Серйозною перешкодою для переговорного процесу стала також і «нещирість» представників політичної еліти Корони, враховуючи, що це не було таємницею для українського гетьмана. Так, 8 серпня в листі до хотимзького воєводи Семена Болховського Б. Хмельницький відзначав, що поляки «до нас присилают о мир просячи, але ми їм до конца не вірим, яко хитрим людем, бо вони нас так миром і присягою своєю не раз зражают... Там оттул (звідти – Авт.), с Пулці пишут до нас, просячи о мир і о вгду (згду – Авт.), а тут по ближних городах, где наша Рус православниї християне живут, імаючи стинают і розмаїтїї муки задают і попув духовних наших на паль збивают...». Виходячи з цього гетьман сумнівався, щоб «за таким їх ділом муг бити мир межі нами ...»⁵⁷.

Проте, 19 серпня А.Кисіль отримав листа Б.Хмельницького, в якому він повідомляв про свою згду зустрітися для переговорів «під Костянтиновим, де зблизька ми порадимося і домовимося між собою»⁵⁸. Не гаючи часу, воєвода разом з комісарами вирішив якомога швидше дістатися до місця зустрічі. Повідомивши про це канцлера, він просив «щоб військо наше від всяких роз'їздів утрималося і не дражнило Хмельницького»⁵⁹. Здавалося переговорам уже ніщо не завадить і вони обов'язково відбудуться, що залишало надію на можливість вирішення «української проблеми» мирним шляхом.

Проте, сталося так, що така «зовнішня» згода з обох боків не засвідчувала переконливого «внутрішнього» прагнення до миру. Крім того, не варто забувати, з якими вимогами їхали польські комісари. Чи могли вони бути прийнятні для української сторони. І, навпаки, нагадаємо, що вагомою перепоною для переговорів була також позиція «черні», яка виступала проти того, щоб «укласти мир»⁶⁰. Тим більше, що гетьман не міг не рахуватися з такими настроями поспільства, яке за словами А. Кисіля «створило друге й третє військо, набагато більше від війська Хмельницького, і вже тоді не плебс

виявився в підпорядкуванні Хмельницького, а Хмельницький став залежним від величезного згромадження (плебсу)»⁶¹.

Проти переговорів та будь-яких поступок українцям виступало чимало senatorів і магнатів, які не вважали за доцільне «втихомирити» козаків «проханнями чи переговорами»⁶². Виходячи з цього, А. Кисіль мав усі підстави згодом константувати, що «комісії ніхто не хотів допомагати»⁶³. Як писав в своєму листі до М.Потоцького М.Собеський «комісія під сумнівом, тому що всі хочуть битися»⁶⁴. За таких обставин, на початку вересня переговори між польським і українськими урядами припиняються і стає зрозуміло, що воєнного зіткнення не уникнути.

Таким чином, спроба поміркованих сил еліти Речі Посполитої мирним шляхом врегулювати польсько-український конфлікт зазнала невдачі. Такого результату варто було чекати, оскільки вимоги, продиктовані польською стороною, могли принести користь лише власне їй, ігноруючи при цьому побажання українського уряду.

Примітки

¹ Wójcik Z. *Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej.* – Warszawa, 1968.

² Wiącki J. *Książ Jarema.* – Katowice, 1984.

³ Грушевський М. *Історія України-Руси.* – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 3; – К., 1996. – Т. 9. – Ч. 1; – К., 1997. – Т. 9. – Ч. 2.

⁴ Горобець В. *Еліта козацької України в пошуках політичної легітиміції: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665.* – К., 2001.

⁵ Заборовский Л.В. *Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе.* – М., 1981.

⁶ Костомаров Н.И. *Богдан Хмельницкий: В 3 т. Изд. 4-е, испр. и доп.* – СПб., 1884.

⁷ Крип'якевич І.П. *Богдан Хмельницький.* – Львів, 1990.

⁸ Kubala L. *Jerzy Ossoliński.* – Lwów, 1924.

⁹ Kroll P. *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozacyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660.* – Warszawa, 2008.

¹⁰ Ochmann S. *Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.* – Warszawa, 1985.

-
- ¹¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2-ге вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995.
- ¹² Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (видання друге, доопрацьоване). – К.: Арістей, 2005.
- ¹³ В. Смолій, В. Степанков. Богдан Хмельницький. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С. 132.
- ¹⁴ Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 26.
- ¹⁵ Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki do elekcyi Jana Kazimierza. – Lwów, 1906. – S. 238–241.
- ¹⁶ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі ВУсР). – М., 1953. – Т. II. – С. 28.
- ¹⁷ Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. (далі ДОВ). – К., 1965. – С. 37.
- ¹⁸ Там само. – С. 46.
- ¹⁹ Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu... – S. 206.
- ²⁰ Wójcik Z. Dyplomacja Polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648 – 1699) // Historia dyplomacji polskiej. – Warszawa, 1982. – Т. 2 (1572 – 1795). – С. 190.
- ²¹ Michałowski J. Op. cit. – S. 48.
- ²² Ibidem.
- ²³ ДОВ. – С. 49.
- ²⁴ ВУсР. – Т. II. – С. 46.
- ²⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2-ге вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – С. 117.
- ²⁶ ДОВ. – С. 72.
- ²⁷ Смолій В. А., Степанков В. С. Названа праця. – С. 117.
- ²⁸ ДОВ. – С. 72.
- ²⁹ Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657) (далі ДБХ). – К., 1961. – С. 46.
- ³⁰ Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ) (Краків). Відділ рукописів (ВР). – Спр. № 142. – Арк. 263: Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). Відділ мікрофільмів (ВМФ). – № 6713.
- ³¹ ДОВ. – С. 53.
- ³² БМЧ. ВР. – Спр. № 142. – Арк. 307–308: БН. ВМФ. – № 6713.
- ³³ Michałowski J. Op. cit. – S. 54–55.
- ³⁴ Ibidem. – S. 66.
- ³⁵ Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво (Збірник статей). – К.: Генеза, 1998. – С. 293–294.

-
- ³⁶ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських. – № 231/II. – Арк. 184 зв.–185.
- ³⁷ Цит. за: Смолій В. А., Степанков В. С. Названа праця. – С. 130.
- ³⁸ ДОВ. – С. 53.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Rawita-Gawroński F. Op. cit. – S. 273.
- ⁴¹ Kubala L. Jerzy Ossoliński. – Lwów, 1924. – S. 278–279.
- ⁴² В. Смолій, В. Степанков. Названа праця. – С. 151.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ ДОВ. – С. 85.
- ⁴⁵ Radziwill A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce, 1647 – 1656. – Warszawa, 1980. – Т. 2. – S. 313.
- ⁴⁶ Я. Качмарчик. Богдан Хмельницький. – Перемишль – Львів, 1996. – С. 79.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Radziwill A. S. Op. cit. – Т. 3. – S.94–95.
- ⁴⁹ Ibidem. – S. 103.
- ⁵⁰ ДОВ. – С. 89.
- ⁵¹ Там само. – С. 90.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само. – С. 96.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Michałowski J. Op. cit. – S. 149.
- ⁵⁶ Ibidem. – S. 153.
- ⁵⁷ ВУсР. – Т. II. – С. 66.
- ⁵⁸ ДБХ. – С. 67.
- ⁵⁹ ДОВ. – С. 98.
- ⁶⁰ Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648 – 1654). – Львів: Світ, 1991. – С. 41.
- ⁶¹ Michałowski J. Op. cit. – S. 204.
- ⁶² Смолій В. А., Степанков В. С. Названа праця. – С. 153.
- ⁶³ Michałowski J. Op. cit. – S. 204.
- ⁶⁴ ДОВ. – С. 108.

Відносини з Московією та Переяславська рада 1654 р. в оцінці М.І. Костомарова

Проблема українсько-московських відносин доби Б. Хмельницького привертала до себе пильну увагу багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, науковий доробок яких досить вагомий. Разом із тим, вона стала чи не найбільш політизованим сюжетом української історії раннього нового часу, що зумовило не лише значні розбіжності у концепціях окремих істориків, шкіл і напрямів в історіографії, а й принесло чимало суб'єктивізму, догматизму та ідеологічної упередженості в її висвітлення.

Одним з перших в українській історіографії цю проблему порушив М.І. Костомаров, який спробував подати еволюцію українсько-російських відносин в контексті складної міжнародної обстановки середини XVII ст. на теренах Східної Європи. Особливий інтерес у дослідника викликала Переяславська рада 1654 р. та її наслідки для українського народу і його державності.

Щодо геополітичного становища Української держави в 1648-1657 рр., то воно було складним і вимагало від гетьмана неабиякого дипломатичного хисту. Становлення держави відбувалося в умовах завершення Тридцятилітньої війни та в перші роки після укладення в жовтні 1648 р. Вестфальського договору, положення якого помітно зміцнили становище Швеції, що отримала північне узбережжя Німеччини, створюючи потенційну загрозу польським інтересам у Прибалтиці¹. До того ж слід було враховувати інтереси сусідніх держав – Московії, Молдавії, Трансільванії, Валахії, Кримського ханства та Османської імперії.

Характеризуючи московський напрямок політики Б. Хмельницького, М.І. Костомаров звернув увагу на те, що, намагаючись здобути прихильність царя, гетьман «повинен був здаватися не бунтівником, і по можливості, триматися в межах

законності»². Микола Іванович висловив припущення, що вже після Пилявецької битви (вересень 1648 р.) у Б. Хмельницького з'явилися думки щодо «з'єднання» України з Московською Руссю³. Очевидно історик виявив деяке забігання наперед у визначенні планів козацького провідника. Факти засвідчують, що гетьман вперше звернувся до царя з проханням прийняти Військо Запорозьке під своє заступництво на час офіційних контактів з царським урядом на початку 1649 р. Водночас історик першим з дослідників висловив думку, що Б. Хмельницький своїми контактами з Москвою здійснював «план затягнути Московську державу до війни з Польщею»⁴.

Разом із тим, гетьман остаточно не поривав відносин з Річчю Посполитою аж до Жванецької кампанії (жовтень-грудень 1653 р.), плекаючи надію створення триєдиної держави в складі Польщі, Литви та козацької України⁵, хоча історик характеризував їх, «як кошачі обійми старих друзів»⁶.

Не слід забувати і про турецький вектор зовнішньої політики гетьманського уряду. М.І. Костомаров здогадувався, що українсько-турецькі контакти мали місце, але він спочатку не знав, в якому форматі вибудовувалися відносини між цими державами. Лише наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. дослідник ознайомився з джерелами, які пролили світло на цей аспект зовнішньої політики Б. Хмельницького⁷. Тепер, на глибоке переконання історика, «історичне значення особи Богдана повинно уявлятися в іншому світлі, а саме: його наступники – Брюховецькі, Дорошенки, Орлики та інші, з другорядним значенням, котрі ставили собі за мету ідею самобутності України під верховною владою Порту, не діяли врозріз із політикою Б. Хмельницького, а навпроти, думали тільки йти по вказаному ним шляху»⁸.

Микола Іванович дійшов висновку, що московський вектор був одним із багатьох у зовнішній політиці гетьманського уряду. Висловлюючи таке припущення, історик на інтуїтивному рівні сформулював ази концепції полівасалітетної залежності Української держави, сам цього не усвідомлюючи⁹.

Продовжуючи характеристику московського напрямку зовнішньої політики, варто зазначити, що за сім років (з 1648 по 1654 рр.) позиція північного сусіда кардинально змінилася з «ні те, ні се»¹⁰ на рішення царя та його оточення прийняти українські землі до складу Російської держави (Земський собор 1653 р)¹¹. У травні 1649 р. Б. Хмельницький вкотре звернувся до царя (посольство чигиринського полковника Ф. Вишняка) з проханням надати військову допомогу проти поляків, а у разі відмови погрожував «піти на нього війною разом з його ворогами»¹².

З початку 1650 р. царський уряд починає шукати привід для загострення відносин з поляками (посольство до Варшави на чолі з боярином Г. Пушкіним, яке висловило незадоволення щодо неправильного титулування московського царя)¹³. В липні 1653 р. московське посольство вже навіть згадувало «матерів польських урядовців», нарікало на нестерпне становище православних у складі Речі Посполитої¹⁴. Все це було своєрідною підготовкою до Переяславської ради 1654 р.

За словами М.І. Костомарова, Переяславську раду гетьман призначив на 8 січня 1654 р., після проведення «таємної ради» з генеральною старшиною. Для участі в ній до Переяслава були запрошені «всі полкові старшини і багато найзнатніших козаків». Науковець був переконаний, що після виголошення промови Б. Хмельницького і підтримкою ради його пропозиції про визнання влади московського царя, були, згідно з відомостями С. Величка, прочитані «заготовлені умови, за якими Україна повинна з'єднатися з Москвою»¹⁵. Відповідаючи на критичні зауваження Г. Карпова, який категорично заперечував факт попереднього читання умов приєднання Війська Запорозького до Московської держави, М.І. Костомаров наполягав на тому, що взяті у С. Величка відомості достовірно відображали цю подію, що без ознайомлення з цими умовами рада не могла прийняти таке важливе рішення¹⁶. Насправді ж, факти засвідчують, що попередньо ці умови обговорювалися на таємній раді генеральної старшини з

московськими послами, але на «загальній раді» читання цих умов не відбувалося, оскільки вони не були ще вироблені.

Певний інтерес становить переказаний М.І. Костомаровим зміст тих умов, які, на його думку, нібито були зачитані на загальній раді. Найпершим було виділене питання про «цілісність Південної Русі на обох боках Дніпра, де жили козаки»¹⁷. Викликає заперечення уже це формулювання, оскільки питання про цілісність України постало пізніше, в часи Руїни, у 60-х роках XVII ст. У часи Переяславської ради ця проблема не стояла на порядку денному. Наступні положення цих умов у викладі М.І. Костомарова, по суті зображували Україну як самостійну державу, оскільки там, за словами історика, «утвердилося право мати власне управління, незалежне від царських чиновників, право власного законодавства і судочинства, право обирати гетьманів та чиновників вільними голосами, право приймати послів і здійснювати зносини з іноземними державами». Фактично це було авторський варіант визначення умов Переяславсько-Московського договору, який був затверджений у березні 1654 р. в Москві. Акценти, зроблені вченими у переказі цих умов, засвідчували його особисту політичну позицію. Саме таку структуру фактично самостійної козацької України з формальним визнанням зверхності московського царя, на думку дослідника, підтримував народ¹⁸.

Суперечливо показав М.І. Костомаров процедуру присяги у день Переяславської ради. З одного боку, на основі матеріалів статейного списку царської делегації вчений вказував на відомий епізод, коли, попри наполягання української сторони, царські послы категорично відмовилися присягати від імені царя на дотримання прав і вольностей Війська Запорозького. З іншого боку, орієнтуючись на відомості з Літопису С. Величка, історик стверджував, що «бояри московські після присяги козаків дали від імені монарха клятвенну обіцянку, що государ буде тримати всю Малу Росію з усім Військом Запорозьким під своїм заступництвом, при непорушному збереженні всіх її давніх прав і охороняти і допомагати фінансово від всяких

ворожих нападів»¹⁹. Очевидно, тут історик видавав бажане за дійсне.

М.І. Костомаров неодноразово підкреслював, що український народ, усвідомлюючи «свою цілісність як народ», «добровільно побажав з'єднатися з великоросійським народом»²⁰. Але при цьому вчений вказував на численні відхилення у політиці царського уряду. Він зазначав, що «Хмельницький з'єднав з Московією вільний народ, який здобув собі кривавою працею незалежність і свободу, а московський уряд мав на увазі не народ, а області, які були випадково здобуті, які... можна було продати, проміняти, подарувати, коли буде вигідно»²¹.

Підгрунття трагедії, що спіткала українську козацьку державність, вчений вбачав в тому, що, незважаючи на єдність віри і походження, «в суспільних поняттях історія залишила на двох наших народностях свої сліди і встановила в них поняття абсолютно протилежні»²². «У великоруського народу ідея свободи поглинається ідеєю общинності, південноруський сприймає общинність як рабство і несправедливість. На відміну від російської общини, пізніша українська громада не обмежувала особисту свободу людини»²³.

Слід зазначити, що критичною точкою, за версією історика, стала Віленська угода в жовтні 1656 р. За висловом автора, вона паралізувала «плани козацького гетьмана» та поховала його надії на розподіл Польщі між Московською державою та Польщею²⁴.

Зазначимо, що в третьому виданні монографії ця подія розглядається як найтрагічніша сторінка в біографії Б. Хмельницького. «Йому було майже шістьдесят років; багато в житті в нього було ударів, але Віленський договір з усіма доєднаними з ним обставинами був найзгубнішим ударом для Хмельницького», – підкреслює М.І. Костомаров²⁵.

Таким чином, висвітлення зазначеної проблеми показало, що М.І. Костомаров зробив значний внесок у дослідження Переяславсько-Московського договору 1654 р. Він першим з істориків дав розгорнутий аналіз різних аспектів історії

українсько-російських відносин, пов'язаних з цією угодою, розглядаючи її з позицій української історіографії, які принципово відрізнялися у важливих аспектах від концепції російських істориків ХІХ ст.

Примітки:

- ¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави // Нариси з історії дипломатії України / За ред. В.А. Смолія. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2001. – С. 115-116.
- ² Костомаров Н.И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий (Серия “Актуальная история России”). – М.: “Чарли”, 1994. – С. 270.
- ³ Там же. – С. 269.
- ⁴ Там же. – С. 412.
- ⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Назв. праця. – С. 115.
- ⁶ Костомаров Н.И. Украинский сепаратизм // Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования. (Серия “Актуальная история России”). – М.: “Чарли”, 1995. – С. 396.
- ⁷ Его же. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты // Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования. (Серия “Актуальная история России”). – М.: “Чарли”, 1995. – С. 421
- ⁸ Там же. – С. 431.
- ⁹ Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. (Видання 2-ге, доопрацьоване). – К.: Видавництво “Арістей”, 2005. – С. 57.
- ¹⁰ Костомаров Н.И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий... – С. 215.
- ¹¹ Там же. – С. 623.
- ¹² Там же. – С. 413.
- ¹³ Там же. – С. 415-416.
- ¹⁴ Там же. – С. 604-606.
- ¹⁵ Там же. – С. 636.
- ¹⁶ Его же. Заметки по поводу недавно изданной в Москве книги под названием “Г. Костомаров как историк Малороссии. Соч. Геннадия Карпова // Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії за ред М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1928. – С. 238-239.
- ¹⁷ Его же. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий... – С. 636.
- ¹⁸ Там же. – С. 636.
- ¹⁹ Там же. – С. 638.
- ²⁰ Его же. Князь Владимир Мономах и козак Богдан Хмельницкий // Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования. (Серия “Актуальная история России”). – М.: “Чарли”, 1995. – С. 393.

---

²¹ Там же. – С. 391.

²² Його ж. Дві руські народності: Порівняльна характеристика українців та росіян // Українська мова та література в школі – 2001. – № 6. – С. 58.

²³ Там само. – С. 59.

²⁴ Его же. Материали и исследования. Богдан Хмельницкий... – С. 709.

²⁵ Цит. за: Ясь О.В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М.І. Костомарова // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 101.

Сергій Калущий

**Ідея соборності українських земель в середині XVII ст. у
висвітленні В. Липинського**

Територія, чітко визначені кордони, столиця – є важливими ознаками та передумовами державності. Із відновленням Української держави середини XVII ст., яка постала у ході національної революції, одним із основних завдань Богдана Хмельницького та його соратників стало поширення влади на територію усіх етнічних українських земель (Поділля, Галичини, Волині, Полісся, Південно-Східної Білорусі), а не лише колишніх Київського, Чернігівського, Брацлавського і східної частини Подільського воєводств – Козацької України, або просто України (в розумінні цього поняття в середині XVII ст.).

Відомий український історик В'ячеслав Липинський вважав, що процес об'єднання українських етнічних територій відбувався у двох формах: 1) «по лінії натуральних змагань Війська Запорозького поширити свою державу на всю історичну і етнографічну українську територію»; 2) згідно прагнень «представників і єдиних оборонців цієї території – шляхти руської – приєднатись до держави Війська Запорозького і признати владу його Великого Гетьмана»¹.

Відповідно здобутків сучасної історіографії, однією із причин об'єднання українських земель було те, що в середовищі шляхтичів, духовенства і козацтва з кінця XVI – першої половини XVII ст. все більшого поширення набуває поняття «руський народ», яке в той час об'єднувало в національну спільність – Русь – населення України й Білорусі². Прикметно, що у першій половині XVII ст. існувало лише два критерії визначення етнічної і національної приналежності тієї чи іншої території - мова та релігія (ідеї єдності українців, не пов'язані із віросповіданням, лише зароджувалися)³. Опираючись саме на ці критерії, Б. Хмельницький та представники нової української еліти розробили концепцію визволення українських територій, що перебували в складі Речі Посполитої, «до Висли»⁴.

В. Липинський зазначав, що «прилучення до козацької України північно-західних «руських земель» найгорячіше бажав собі сам Гетьман»⁵. Справді поширення своєї влади на терени Галичини, Волині, західної частини Поділля було важливим кроком для Б. Хмельницького на шляху об'єднання українських земель в одній державі. Військова та дипломатична боротьба за цей регіон проти Польщі велася з перемінним успіхом і, на думку В. Липинського, на неї впливали такі зовнішньо- та внутрішньополітичні фактори:

- відсутність станом на 1648-1649 рр. української державної ідеї. Історик звернув увагу, що «в добі першій, до Переяславській» (яку називав «добою козацького автономізму»), Б. Хмельницький прагнув лише добитися автономії для України. Окреслюючи територію, на якій гетьману вдалося її реалізувати, дослідник, вказував, що, згідно умов Зборівського договору, між Чигирином та Варшавою було домовлено, «що польське військо коронне на територію козацьку входити не буде...; що всі уряди на цій території, то-б-то в воєводствах Київському, Брацлавському, і Чернігівському – які тоді носили спільну назву України – мають бути давані тільки православній шляхті...»⁶. Також можемо впевнено говорити про незадовільну – у великій мірі через обмеження території Української держави лише трьома воєводствами – оцінку В. Липинським «Зборівської Умови» (термін історика – С. К.), бо, на його думку, «вся величезна енергія нації, виладована в перших часах повстання була змарнована тодішніми політиками й пішла на торги за обмежену (не лише політично, а й територіально – С. К.) автономію»⁷;
- небажання Варшави вирішити «українське питання» іншим шляхом, окрім як «вогнем та мечем». В. Липинський був переконаний, що до 1654 р. – проведення Переяславської ради та визнання протекції російського царя – більша частина польської еліти була просто нездатною усвідомити факт втрати західноукраїнських земель і визнати право на них Б.Хмельницького (насправді Варшава і після 1654 р. на це не

спромоглася). Лише з укладенням «Переяславської Умови» (цей термін використовував В. Липинський) гетьман, на думку історика, «...перестав бути в їх (поляків – С. К.) очах і в очах сусідніх володарів «збунтованим рабом», а став головою нової великої держави»⁸. Пояснюючи причини здійснення цього зовнішньополітичного кроку українського уряду, дослідник зазначав: «Для визволення «всєї Руси» він (Б. Хмельницький – С. К.) союз з Москвою заключив і протекцію царську прийняв»⁹. Але сподівання гетьмана оволодіти просторами Західної України з допомогою російських військ не виправдалися, бо, за висловом Липинського, «...хоч Царь московський радо брався ці землі визволяти, але визволити їх він хотів для себе, а не для України і не для козацького Гетьмана»; «він (цар – С. К.) хотів тільки побільшення своїх «восточних» земель землями «западними»¹⁰. Вчений з'ясував, що Б. Хмельницький уже в ході спільного українсько-російського походу 1655 р. в Західну Україну змушений був протидіяти жорстокості росіян у ставленні до місцевого населення, а також силюванням його московським командуванням до складання присяги царю (це в майбутньому могло дати підстави останньому претендувати на західноукраїнські землі). «Врешті кампанія ця, – писав історик, – скінчилась тим, що Гетьман поза плечима своїх непевних московських союзників заключив умову з Татарами, де зобов'язався московські війська на їх власну долю в Україні покинути». Внаслідок цього воєвода Бутурлін був оточений армією кримського хана і віддав усю військову здобич¹¹;

- зміна зовнішньополітичного вектора Б. Хмельницького із російського (оскільки цар повністю ігнорував українські інтереси) на шведський. Вже військові дії 1655 р. гетьман проводив «...в тіснім, – як пише В. Липинський, – порозумінню з новою заприязненою собі державою – Швецією...»¹². Сучасна історична наука не заперечує цієї думки вченого. В середині серпня 1655 р поблизу Кам'яця-Подільського між Україною та Швецією було укладено угоду про спільний похід проти Речі Посполитої. Згідно із її

умовами усі відвойовані західноукраїнські землі мали відійти до Української держави, а шведи зобов'язувалися не переходити правого берега Вісли¹³. У монографії «Україна на переломі» В. Липинський висвітлив подальший розвиток українсько-шведських відносин, які завершилися підписанням в червні 1657 р. договору між двома державами. Гетьман в ході складних переговорів, як з'ясував історик, зумів добитися визнання королем Карлом X Густавом його (Хмельницького) влади над західноукраїнськими землями¹⁴;

- провідна роль у війні проти Речі Посполитої козацтва. Дослідник не заперечував активної участі селян Поділля, Галичини, Волині та інших регіонів у відвоюванні з-під влади Польщі українських територій, але вважав її періодичною, що відбувалася лише за підтримки козацького стану¹⁵.

На запитання – «Які були причини тих упертих і непохитних гетьманських змагань (за українські, зокрема, західні землі – С. К.)?» – В. Липинський дає чітку відповідь: 1) вплинув «...момент ірраціональний: дух нації, що все стихійно прямує до з'єднання в одно тіло цілого національного організму»; 2) «були й розумові причини» – Б. Хмельницькому, як «найбільшому (за висловом вченого – С. К.) європеїзатору України», були вкрай необхідні найближчі до Європи і більше за інші європеїзовані території Західної України¹⁶.

Окрім західноукраїнських земель, гетьман намагався поширити свою владу і на Південно-східну Білорусь, де проживали українці, які, як свідчать джерела, із початком національної революції середини XVII ст. підтримали виступ проти Польщі¹⁷, а на початку 1651 р. обіцяли знайти з-поміж себе «таких Хмельницьких 10 чоловік» і зібратися проти Речі Посполитої та Литви стотисячне військо¹⁸ (що є, звісно, перебільшенням).

Якщо врахувати той факт, що монографія В. Липинського «Україна на переломі» розпочинається із цитування та аналізу автором присяги пінської шляхти Б. Хмельницькому і «Забезпечення...» даного гетьманом (обидва документи датуються червнем 1657 р.), то можна припустити, що

оволодіння Чигирином українськими територіями в Білорусі для автора було особливо яскравим прикладом творення Української держави в межах усіх «руських» (українських) земель включно із білоруськими, «...залежних віддавна від духовної влади Київського Митрополита»¹⁹. Приймаючи в підданство пінську шляхту, Б. Хмельницький, на думку дослідника, долучав до творення держави осіб, в свідомості яких ще зберігалися державницькі ідеї часів Київської Русі. На переконання В. Липинського «останні ознаки державного життя залишались після того (занепаду Руської держави – С. К.) тільки на краях держави – власне в оцьому північно-західному окраїнному півколі, що простяглося од Карпатських гір через Русь Червону й лісову Волинь, до північного болотистого Полісся» і «...тільки в оцьому окраїнному північно-західному півколі задержувались останки нашої державної традиції»²⁰.

Процес встановлення української адміністрації у Південно-Східній Білорусі йшов в розріз інтересів Москви, яка також намагалася зміцнити свої позиції в регіоні²¹. Як вважав вчений, «конфлікт московсько-український», що по-суті був закладений в переяславських домовленостях через різне їх розуміння кожною із сторін, розпочався саме в Білорусі²². Його перебіг історик описує в контексті біографії одного із сподвижників Б. Хмельницького – полковника Івана Нечая (рідного брата Данила Нечая), який виділявся не лише хорошими військовими, а й дипломатичними здібностями, тверезим та гнучким розумом²³.

Дослідження В. Липинського про українсько-російське протистояння за землі Південно-Східної Білорусі були доповнені істориком-державником Іваном Крип'якевичем у середині ХХ ст. в збірнику «Документи Богдана Хмельницького», до якої ввійшли матеріали з цієї проблеми, що раніше не публікувалися²⁴. Продовжуючи вивчення теми, сучасний історик Віктор Горобець зумів окреслити територію, що була підвладна українській адміністрації полковника І. Нечая і поділялася на такі сотні: три могилівські, чауську, горську, заболотську, бо(го)родицьку, акуменську, городецьку, святоозерську, слизьку,

уланівську, рогозинську, білявицьку, чириківську, вербіжицьку, пропойську, заозерську, чичерицьку, межевську і смолинську²⁵.

Однією із заporук єдності земель кожної держави є її столиця, бо це не просто місто, де розташовано центральні органи влади, а символ довкола якого об'єднується нація. Свого часу В. Липинський наголошував на такій винятковій ролі для української державності Києва. Для дослідника він є символом тяглості держави від часів Русі до середини XVII ст. Історик наводить свідчення того, що Б. Хмельницький мав наміри зробити його столицею²⁶. Сучасні дослідження В. Смолія та В. Степанкова підтверджують це твердження В. Липинського²⁷. Але, як би там не було, гетьман надав перевагу Чигирину.

Та все ж таки, на думку науковця, Б. Хмельницький не переставав усвідомлювати всю символіку Києва і саме через це просив царя прислати до міста російську залого, що, знову ж враховуючи символічне значення столиці Русі, продемонструвало сусіднім державам остаточний розрив України із Річчю Посполитою²⁸.

Дослідження ідеї єдності українських земель, що чітко сформувалася в свідомості більшості представників руської шляхти, козаків, міщан, селян, зокрема і у Б. Хмельницького, є одним із ключових завдань історичних праць В. Липинського. На переконання дослідника, саме існування Української держави було неможливе без об'єднання всіх її етнічних територій.

Примітки:

¹ Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Липинський В. Твори / Ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. – Т. 3. – С. 189.

² Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – С. 61.

³ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.). – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 61-63.

-
- ⁴ Дашкевич Я. Переяслав – 1654: ще три настирливі питання // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид. виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 121.
- ⁵ Липинський В. Україна на переломі... – С. 172.
- ⁶ Там само. – С. 16, 19.
- ⁷ Там само. – С. 17.
- ⁸ Там само. – С. 23-29.
- ⁹ Там само. – С. 172, 174.
- ¹⁰ Там само. – С. 174.
- ¹¹ Там само. – С. 34.
- ¹² Там само.
- ¹³ Документи Богдана Хмельницького (далі - ДБХ) (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 438-440; Смолій В., Степанков В. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648-1657) // Нариси з історії дипломатії України / О. І. Голенко, Є. Є. Комінський, М. В. Кірсенко та ін. під ред. В. А. Смолія. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – С. 152.
- ¹⁴ Липинський В. Україна на переломі... – С. 44-45.
- ¹⁵ Там само. – С. 17-18.
- ¹⁶ Там само. – С. 172.
- ¹⁷ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Т. II (1648-1651). – М., 1954. – С. 216-217.
- ¹⁸ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Т. III (1651-1654). – М., 1954. – С. 13.
- ¹⁹ Липинський В. Україна на переломі... – С. 7-14, 31.
- ²⁰ Там само. – С. 204-205.
- ²¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 187-191; ДБХ... – С. 470-471.
- ²² Липинський В. Україна на переломі... – С. 30.
- ²³ Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – Т. 2. – С. 187-191.
- ²⁴ ДБХ... – С. 548-550, 585-586, 587-588.
- ²⁵ Горобець В. М. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655-1659). – К., 1998. – С. 33-34.
- ²⁶ Липинський В. Україна на переломі... – С. 24; Його ж. Участь шляхти у великому українському повстанні... – С. 37, 39, 75-77.
- ²⁷ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... – С. 132.
- ²⁸ Липинський В. Україна на переломі... – С. 28.

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

Історичний факультет

Кам'янець-Подільська міська організація партії
«НАША УКРАЇНА»

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Українська держава середини XVII ст.: проблеми
становлення та розвитку**

Збірник матеріалів науково-практичної конференції

**Комп'ютерно-інформаційна лабораторія
історичного факультету Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка**

вул. Татарська, 14, м.Кам'янець-Подільський, 32300